ऊवलयानन्दः अलंकारचंद्रि
काभिधव्याख्यासहितः

४७५

नं. 2804 घ

कुवलयानन्द टीका

अलिन्द पुस्तके
[illegible]
सोम

७४

काव्य कुवलयानंद
१४००

ब्रजदत्त

श्रीगणेशायनमः उत्तेजितमुत्तमाङ्गंपश्चेगारसमान्मदत्तवैराग्यं ॥ अर्हत्तनत्तदौर्भाग्यंकामंकत्येकपाक्तिसौभाग्ये
॥१॥ गेगांतरत्नतरंगंकामंकरूणविलसितविहंगं ननततितामसमभंगंकल्याम्यनंगरिपुसंगं ॥२॥ याचकानां
कल्पतरोरिकक्षस्तारानात ॥ शृंगवेरपुराधीशाद्रामतोल्लब्धजीविकः ॥३॥ उपाध्यायोयनामानागेशभट्टनामो
तवोतिगुर्वी ॥४॥ अलंकारसुधारव्यांव्यारव्यांकुर्वलयानंदस्य ॥५॥ ग्रंथसमाप्त्यादिप्रतिबंधकशमनायशृंगार
लंवनविभावतयासमुचितगौरीचरणाचीर्वादरूपंमंगलमाचरन्शिष्यशिक्षायैमारव्यातृश्रीह्दणामनुषंगतोमं
गलायचीनिवभाति ॥ अमरीति ॥ अमरीणांदेवांगनानांनाकवरीभारेकेशपाशेषुयाः स्रजः सौगंध्यलोभादाग
तसंस्पृष्टास्ताभिः अमुखरंमुखरंसंपद्यतेतथाकृतंमुखरीकृतंमस्त्राहाकृतमितियावद्दिरर्थकस्यविशेषणस्यपंक
जगतत्वेवैवर्प्यसिध्यात्तदानुगुण्याभावादेवचरणंपंकजमिवेतिपूर्वपदार्थप्रधानेपमितसमासेनउपमालंकारस् एम०
तिनसंकंकिंतुगौरीचरणपंकजमिसंज्ञोचरणमेवपंकजमितिमयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणास्यरिणामः १

क्रियाजनकत्वो॰ ७ एतेनतद्रूपो॰ तथाभरूपकमत्रेत्यपास्तं॰

अत एवनिजस्य दुरितदूरीकरणेनाकिरपि संगच्छते॰ परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मनेति तल्लक्षणात् ॥
किंच अमरीसादिविशेषणस्य साभिप्रायत्वात्परिकरः ॥ अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे इति तल्लक्षणा(त्)
त्॰ सुरांगनानिष्ठगौरीविषयकरसास्याभावः कविनिष्ठं तं पुष्णातीति प्रेयोलंकारोपि ॥ दुरितमिति॰ नः वः इति वा
शेषः रसस्य विषयाश्रयाभ्यामेव वर्णनेति ध्वनयितुं स्वेष्टदेवतास्तुत्यात्मकं मंगलमप्याह॰ परस्परेति॰ परस्परतपः
संपदः श्लेषितं परस्परं ययोरिति विग्रहः परस्परसंबंधितपःसंपत्तिफलवदाचरितं परस्परं तद्दृत्ताभरूपं स्वरूपम्
द्रूपौ तयास्सद्योसार्वतीतपःसमृद्धिफलापित इत्यादिलब्धं॰ परस्परसावृसततथैवकुसलत्वात् प्रपंचस्य कार्यस्य मा
तापितरौ॰ मातृत्वादिकं च मायेश्वरकार्यत्वात् जगतः॰ अर्थात् प्राचीप्राचीनौ जायापती अर्थात् पार्वतीशि
वौ जनमारे विकल्पविधानाशरेषाभावः ~~[illegible]~~ ॥ उपाध्येति॰ योगलक्षणकलापाहृदयपुंडरीकमुकुलं उ
द्घाट्य अधोमुखतया विद्यमानप्राणायामवलेनोर्ध्वमुखं विकसितं चक्रुत्वा धन्यैः योगिभिः नारदादिभिः चि

२ रात्तिरक्तालंयथाहविषयेऽप्यंगरग्रमारोपिताच्चवासुधान्यत्तरप्रत्यक्षविषयीक्रियमाणोयियःपरितः
सर्वतःपूर्णोव्याप्तरूपमस्यतथाभूतस्वअपरिच्छिन्नरूपस्वअविरतंसर्वेहासुनतिमुक्तिरूणादौप्रकाश
तेअनेनविरोधाभासरूपालंकारःसूचितःअभासत्वेविरोधस्यविरोधाभासइष्यतेइतितल्लक्षणात्॥मा
हात्म्यातिशयेनपरिहारः रत्नांतरापेक्षयाव्यतिरेकमप्यावरणात्तयासदाप्रकाशमानं॰सःमुकुंदःनिधिःरूप
ह्लं सुखमेममसंशाश्वतिकंनैरंतर्यंसंभावैरसःरसस्येवायंलब्ध्वेत्यादिश्रुतेःअत्रपूर्ववत्प्रेयोलंकारोपिमुकुंदपदश्लेष
षात्उपमाध्वनिरपिबोध्यःश्रेयःविगलितवेद्यांतरमानंदंमुक्तिंचदिशतुददात्वित्यन्वयार्थः॰स्वप्रयोजना
भिधेयसंबंधाधिकारिणःसूचयनशिष्यावधानायप्रतिजानीते अलंकेति॰इदंश्लोभयान्वयि॰तथाहिवै
अलंकारेषुअर्थालंकारेषुउपमादिषुविषयेबालानामव्युत्पन्नानांपुनःतेषुअवगाहस्यसुखस्यानुकूल्य राम॰
६ बोलोऽनस्यसिद्धेरमणीयःतेषामलंकाराणांलक्ष्मलक्षणानांसंग्रहःसंक्षेपेणनिबंधनमित्यन्वयार्थः॰नित्य २

सापेक्षत्वात्समास इति केचित्· येऽत्र अलंकारसुत्र एतच्चैव· ननु बहुषु ग्रंथेषु सत्सु किमर्थमपूर्वग्रन्थ इत्यत आ
ह बालानामिति तेषामपीत्यर्थः तथा च ग्रहणधारणापटूनामपि तेषु अवगाहने सामर्थ्यं पूर्ववत्· अत एव ल(
त्तिन तज्जसमप्यर्थं वत् तस्मिन्नस्ति गीतिबोधजनकार्थकत्वात् इत्याहुः अलंकारत्वं चैवाक्यार्थोपस्कारकत्वमित्या
दि प्रदीपोद्योतेषु स्पष्टं एतेन चंद्रिकोक्तलक्षणं परास्तं गुरुभूतत्वात् परकीयग्रंथस्य सजातीयलक्ष्यलक्ष
म णश्लोकानां क्वचिद्दर्शनाच्च सर्वेषामपि तदीयत्वभ्रमात्स्वीयमपूर्वत्वभ्रमप्रयोजकं वर्णयां उत्संच प्रकटयन्नाह येषा
मिति येषां उपमारूपकादीनां केषांचित् चंद्रालोके तत्संज्ञक ग्रंथे तत्र च उपमाप्रकरणे उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मी
रुल्लसति द्वयोः हृदये खेलतोश्चैतन्यं गीमतनयोरिवेत्यादिका अनेकस्यार्थयुग्मसमासादृश्ये स्तबकोपमा·
प्रितोऽस्मि चरणौ विस्मोक्षं गच्छतामरसंयथा· सा सम्पूर्णोपमा यत्र द्वयोरपि विधेयता· पद्मानीव विनिद्राणि
नेत्राण्यासन्नहं मुखेवेत्याद्युक्तं रूपकप्रकरणे च यत्रोपमानचित्रेण सर्वथाप्युपरज्यते· उपमेयमयी मिति

कु०टी ३ स्तत्र रूपकमिष्यते समानधर्मयुक्तस्यारोपात्सोपाधिरूपकं उत्सिक्तक्षितिभृत्त्वस्य पक्षच्छेदगुरोस्ततः साधार
णधर्मविशिष्टोपमानस्य यत्रारोपस्तस्यार्थः पृथक्स्थितसमस्तरूपकं स्तम्भमाह वस्तुरूपकं उदाहरणमसंवेशात्वस्ते गज
3 रु तेभुजभूरुहः स्यादंगयष्टिरित्येवंविधमाभासरूपकं अंगयष्टिधनुर्वल्ली सादिरूपितरूपकं उदाहरणादि उक्तं त्व
स्येति उदाहरणोस्यार्थः तएव पूर्वोक्ताएवं तेषां पूर्वोक्तालंकाराणां लिखितं तद्विशेषः ननु एवं प्रतिज्ञाभंगः
उपमायत्रेत्यस्य हृदयेवेतो रूपैर्वेस्त न्वंगी स्तनयोरिविसुजराईस्य अनेकेसारेश्च तत्र मतेपि स्वपंहसीवसाध
म्यथाविरचितत्वात्[illegible]त आह मायदिति बहुधेत्यर्थः एवं च स्येन तत्थे वात्त्वान्न दोषः इत्तरेषां तु अत्रा स्थिता
नामपिनवाः नूतनाः लक्ष्यलक्षणस्त्रोकादस्यानुषंगः विरच्यते क्रियते वर्तमानसामीप्ये लट् यद्वा वर्तमा
नेएव प्रारब्धापरिसमाप्तस्य वर्तमानत्वात् एवंचनूतनत्वकारणएव तास्यपोत सौलभ्यादविशेषात्कवि राम० ३
नासज्जीयत्वे खवेपिनिरस्त अर्थालंकारान्विवक्षुर्बहुत्वात्लंकारस्थापितत्वात्प्रथममुपमालंकारमाह उपमेति॰

अलेखनाचेय ८

यत्रकाव्येद्वयोर्भिन्नयोः सादृश्यलक्ष्मीः चमत्कारजनकं सादृश्यं उपत्वम तिवाच्यं भवति समस्वाश्रयबोधक
तासंबंधेनकाव्यनिष्ठ उपमालंकार इत्यर्थः हंसीत्यादि हेकृष्णस्फुटेतवकीर्तिः हंसीवबरटेवस्वर्गंगां स्वर्गंगां
च अवगाहते विलोडयति गच्छतीत्यर्थः अनेन चमत्कारजनकत्वविशेषण उक्तः उपमेतिलक्ष्यनिर्देशः पद्ये
त्यादि द्वयोरित्यंतं लक्षणं व्याचष्टे पद्येत्यादि यत्रकाव्ये निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः प्रकारान्तरेणान्वेति श्लोके
सागरः सागरोपम इत्यादावनन्वयव्यावर्त्तनाय द्वयोरित्युक्तं तच्चाभिन्नयोरित्यर्थकं भेदस्याहेन संस्पर्शो पद्येसो
पमानत्संबंधाभावस्वानन्वय इतिसिद्धांतात् एवंच उपमानोपमेयस्थलेष्वेवतथेत्याह उपमानोपमेय
योरिति उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वं तद्धर्मवत्तयापरिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमि
तिस्पष्टं उपमानेतिसूत्रेभाष्ये एतेनोपमानत्वंचोपमानिरूपकत्वेनविवक्षितत्वं तदाश्रयत्वंचविवक्षित न
त्वंचोपमेयत्वंमिति निरस्तं भाष्यविरोधात् अनन्वयातिव्याप्तेश्चेति बोध्यं तथाचतद्धर्मवत्तोरधिकरण

कु. टी
५

रणावरणेभ्रमनयोः शृंगारादिकामिनीवदनाद्योरित्यर्थः अस्य च सादृश्येपि अन्वयः एतेन अत्र चोपमा
नोपमेययोरिति स्वरूपकथनेन न तु लक्षणांतर्गतं व्यावर्तनीयाभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उ
पमानत्वोपमेयत्वयोः रूपमाद्यतित्वादिति निरस्तं सहृदयेति काव्याद्यर्थभावनापरिपक्वबुद्धं
तःकरणेत्यर्थः आह्लादित्वेन संतोषकर्तृत्वेनेति चारुत्वे हेतुतयान्वेति पूर्वपि श्लोके सादृश्यपस्य
लक्ष्मीः शोभेत्यर्थकस्य सादृश्यलक्ष्मीरितिसम्यपाठेन उपमालक्षणस्य सर्वत्रासंभवस्तथापि अत्र
हृद्विंगत्वात् सादृश्यं च तत्र लक्ष्मीश्चेति कर्मधारये लक्ष्मीपदस्य लक्षणया चमत्कारजनकत्वहे
णा चमत्कारजनकार्थकत्वेन तद्रूपसादृश्यमित्यर्थलाभे नोक्तदोषः स्तदेतन्मनसि निधाय आह चा
रु सादृश्यमिति चारुत्वविशिष्टमित्यर्थः चारुत्वं स्थैर्यत्वे च चमत्कारजनकत्वमेव चमत्कारश्च संतो एम०
षादिति यावच्चमत्कारानाधायकवस्तुत्वप्रमेयत्वादिना सादृश्यव्यावृत्त्यर्थं लक्ष्मीरित्युपात्तमिर ४

तिभावः अलंकारध्वनिव्यावृत्तयउल्लसतीत्युपात्तंतत्स्यैकंव्याचष्टेउद्भूतेत्यादि॰ तत्रउदितत्वस्यव्याख्या
नेउद्भूततया॰ प्राकट्येन एतस्यैवव्याख्यानंस्पष्टमिति॰ तस्यापिव्याख्यानंव्यंग्यमर्यादांविनेति॰ व्यंग्यः म
र्यादः प्रतीतिविषयोयपात्तंव्यंजनाभित्यर्थः अन्यथापौनरुक्त्यापत्तिरितिध्येयं अतएवलसतीति॰ तद्व्या
ख्यानंस्पष्टमिति॰ तस्यापिव्याख्यानंव्यंग्यमर्यादांविनेति॰ व्यंग्यमर्यादः प्रतीतिविषयो मकारांतेवाच्यमेव
तिशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनतत्रेतितत्काव्यनिष्ठः स्वाश्रयबोधकतासंबंधेनउपमालंकारइत्यर्थः एते
नान्यनिरूपितमन्यनिष्ठंचमत्काराधायकंवाच्यमाहस्यमुपमालंकारइत्यर्थः फलितइतिसूचितं॰ उदाहर
अत्र ७ णार्थमेतन्माराहंसीनामादि॰ इवादीनांस्वसमभिव्याहृतेउपमानताद्योतकत्वंउपमानत्वेनप्रतीते
स्तादृशसाधर्म्यवदुपमेयप्रतीतिंविनानुपपत्त्योभयत्रापिसाधारणधर्मसंबंधबोधेतात्पर्यग्राहकत्वंच॰ उ
पमानत्वादिरितुपूर्वोक्तमेवउभयत्रापिसाधारणधर्मान्वयइतिलिंगभेदाद्युपमादूषणानिरूपणीवमेद

कु०मी
५

शामरोषेकाव्यप्रकाशादौस्फुटः·एवं च चंद्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ आह्लादकोपमानभूतचंद्राभिन्नमाह्लादकं
मुखमित्यादिरीत्या बोधः·एवं चोपमानस्योपमेयेन समानविभक्तिकत्वं·तेनाभेदान्वयात्·साधारणधर्मसंबंधश्च क्वचिद्विशे
षणतया·यथोदाहृते क्वचिद्विशेष्यतया यथा चंद्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ अत्र ह्युपमानचंद्रकर्तृकाह्लादा
भिन्नो मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधः तत्र यद्यपि मुखचंद्रयोस्तत्त्वेन भेदः तथापि विशेषणतया प्रतीतसाधारण
धर्मनिमित्ताभेदोपचारेणाभेदः अत एव भेदाभेदप्रधानोपमेति वृद्धाः·चंद्रमुखयोः सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थ्ये
वेति बोध्यं·केचित् अत्र चंद्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधं वदंति तन्न समानविभक्तिकत्वस्य त
योर्दुर्लभत्वापत्तेः तादृशवचनस्य व्याकरणे अनुपलंभात्·एतेनात्र निपातस्यैवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव·कथमन्य
थाचार्यरूरैरिवोदीच्यातुद्धरिष्यन्नरमानिवेत्साशावुस्रादिपदेतस्मात्जीयादिसंगतिः उस्रादेरुद्धरणक्रियांप्रत्यकरणा
त्वात् इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतत्वाद्विशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वे तु उस्रादिपदस्योस्रसदृशापरात

रम०
५

योत्रसहृदयैःशौरेरितिरामविशेषणत्वेनतृतीयादिसंगतिरितिवैय्याकरणमतंतुनादरणीयं:उपास्यतेगुरुरित्यादौधात्व
र्थासनक्रियायाअकर्मकतयाकर्मत्वकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकतायामिवेवादिवाचकतायांतस्या
भावेनदृष्टान्तवैषम्यस्यस्फुटत्वात्·विशेषणविशेष्ययोःसमानविभक्तिकतायां·विशेष्येणसहैकार्थ्यंभवेद्यत्रविशेष
णं·तत्रलिंगादय:प्रायोविशेष्यस्याविशेषणेऽस्त्वनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपितस्यालिंगसंख्याविभेदेपिस्यु
पमानोपमेयता·विभक्तिःपुनरेकैवउपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्यसत्वेनउपमानपदोत्तरतृतीयादेःसाधुत्वार्थंत
योपपत्तेश्च·तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनां·युक्तंचैतत्·अन्यथासकलालंकारिकसंमतस्यइवशब्दप्रयोगेश्रौतीत्वस्यद
त्ताञ्जलित्वापत्तेः·रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेनचंद्रादिपदेनचंद्रसदृशलक्षणायांनिषिद्धत्वाल्लाक्षणिकत्वस्व
पनेयार्थत्वदोषापत्तेः(रूढिप्रयोजनयोरश्च·अपिचेवादेर्द्योतकत्वनयेचंद्रादेरुपमानस्यपदार्थैकदेशतयातत्रसाधार
णधर्मान्वयानुपपत्तेःतस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारेचलिंगवचनभेदस्यदोषत्वानुपपत्तेरितितत्त्वमप्याहुः·तत्र

१ पाणिनिपठितस्यसत्वेनपूर्वोक्तग्रंथकृत्कल्पितकारिकार्थोपपत्तावपिउपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वबोधकवचनस्य १

प-३

कु० टी लुपिसुक्तव्यक्तिवचनेइत्यमिमस्यविशेषणानांचेत्यादिवचनस्य पाणिन्यादिपठितस्यानुपलंभात् उत्तरोक्तग्रंथकृत्क

६ ल्पितकारिकायानिर्मूलत्वेनअप्रामाणिकत्वात् स्वेच्छामात्रेणतस्यतत्स्वीकारे ऽगगात्रकंठेभ्योक्तव्यमित्यादेरपिप्र

अ माणिकत्वापत्तेः अनवस्थापत्तेः किंचनिपातेषुसत्त्वास्याप्यशब्दवाचकत्वपरभाष्यप्रामाण्यादधिपरी अनर्थकौ नञ् अव्य

यंविभक्तौस्यादिस्त्वत्रस्य भाष्यस्यसाक्षात्सामाभयस्वीकारः अतएवनिर्मक्षिकमित्यादौ एवपदार्थप्राधान्यंभाष्योक्तंसंगच्छ

ते स्वीकारइतिमतस्यसूत्रवार्त्तिकभाष्यादिसंमतत्वेनसर्वत्रद्योतकत्वरूपत्वदुक्तवैयाकरणमतस्यैवाभावात् (अतएवसंक

ट्मित्यादौसमादेः संगताद्रिरूपक्रियाविशिष्टत्वहृतिरित्यमतस्यचाप्रयोजकत्वात् अतएवेतिवैयाकरणमतंतुनादरणीय

मित्युक्तिरपिकाकस्यकार्ष्ण्यवादं ताइतिन्यायापिता· परंतुचारैरत्रैरित्यादौ द्योतकत्वमेव अन्यथोक्तसहत्वास्यकरणत्वेषु

स्वस्याकरणत्वाद्युक्तत्वपरोक्तेत्तरतृतीयापातेरर्थकसमसाधुत्वंचस्यात् इवशब्दात्तृतीयायाः अभावेनसहत्वस्यकरणत्वा राम०

त्वाभावस्यात् इवशब्देनसर्वविभक्तिलुक्सत्वेपितृताः साधिकाः नचतत्र द्योतकत्वेपिउक्तसहत्वेचारैरित्यर्थे ६

उक्तप्रकारेणेतरेतराश्रयानुपपत्तिस्तदवस्था। उक्तसम्बन्धानां करणत्वाभावात्। उपमानोपमेययोरिति वचनस्य वाभावात्। यु
द्यपि उक्तसम्बन्धरूपोक्तपदार्थस्मरणरूपद्वारैरभेदान्वयात्साक्षात्तुल्यभानं तथापि सदृशस्योक्तरीत्या विशेष्यत्वा
नापत्तिरिति वाच्यं। इष्टापत्तेः। इवादीनां स्वसादृश्यादिना प्रतिपादितत्वात्। अतएव तस्माद्द्वाचकत्वमेव वादीनामिति प्रति
ज्ञानमपि भुक्तावितरज्जनमिति ज्ञानमिवाविचारितरमणीयं। अतएवोपास्यते गुरुरिति वदिवादिवाचकतायोवा
चकस्याभावेन दृष्टांतवैषम्यस्य स्फुटत्वात् इत्युक्तिरपि सिद्धांतज्ञानविलसिता। अपि च इवादिप्रयोगे साधारण
धर्मसंबंधरूपोपमाया वाच्यत्वेन सकलालंकारिकसंमतश्रौतीत्वस्योपपत्तेः सादृश्यप्रतीतीत्वार्थ्येवस्थितत्वा
पमर्थीयदिना स्त्रीवरणामादेवदत्तेति विग्रह इत्यादिना भाष्येणेति स्पष्टीकृतं मंजूषायां। अत एव सूत्रे सामान्यैरि
तिनोक्तं सामान्यवचनैरिति चोक्तं। तत्रोभयान्वयित्वेनोभयगतधर्मवाचकत्वबोधनार्थं। श्यामशब्दस्य द्विगतधर्म
वाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्वं बोध्यं एवं च घनश्याम इत्यादौ उपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामो देवदत्त इति वा

यदिति भाष्यस्वरसः काव्यप्रकाशस्वरसोप्येवमेव· तत्रैवमुक्तं· पृथग्वचनाशङ्कायत एव तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्य
प्युपमानविशेषणानि तेन तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना स्तुत्यैव षष्ठीवत्संबंधे प्रतिपादयंतीति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा·
तेन तुल्यमित्यादौ तु प्रतीतं तुल्यतोपपत्तये साधर्म्यस्यार्थत्वादार्थीति· यत्पदादस्यस्य पदानंतरमुपातादस्यार्थः उपमा
नताप्रतीतिश्च शाब्देव· तेषां शब्दानामुपमानविशेषणार्थप्रतिपादकत्वऽस्मादिति नाहेतुत्वेनोपादानात् उपमान
विशेषणानीति बहुव्रीहिरिति तल्लयुक्तं पुंस्त्वापत्तेः उपमानविशेषणान्येते इति पाठस्तु प्रदीपादौ विवृत इदमस्य
त्र विस्तरः· अत एव सदृशादिपदप्रयोगे शाब्दत्वप्रतीतिः शाब्दी उपमा त्वार्थीति सिद्धांतः· एवं सति यथा पुरुषो
व्याघ्र इव शूर इत्यादौ समासासमासाभ्यामप्रयोगे इत्युपस्य चारितार्थ्यं तथा मंजूषायां प्रतिपादितं तत एव बो
ध्यं· अपि च· एवं बोधे चंद्रादिपदस्य चंद्रसदृशोल्लक्षणया अभावेन निषिद्धत्वा क्षणिकत्वरूपेनेयार्थत्वदोषा
भावात् युक्तं चैतत्· अन्यथा घनश्यामइत्यादौ विग्रहे समासे च घनशब्दस्य तत्सदृशपरत्वे उपमानानि निषिद्धत्वात्

णकत्वरूपेनयार्थत्वेऽपि सामान्यवचनैरित्यनेनोपमानत्वेनबोधकानि सामान्यधर्मविशिष्टोपमेयवचनैः स
मानाधिकरणैः समस्यंते इत्यर्थकेन समासानापत्तिः यत्र पदस्याप्युपमेयपरत्वेनोपमानवाचकत्वाभावा
त्. एतेन अरविंदसुंदरमिति समासेऽत्वारविंदपदस्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते. तच्चाभेदेन
पदार्थैकदेशेऽसौंदर्ये अन्वेति. एवं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदाभिन्नमित्यन्वयबोधः. ए
कदेशान्वयायोगादरविंदपदस्यैव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तात्पर्यग्राहकमित्येकेरस्युक्तिरपि निरस्ता.
तुल्ययुक्त्या उपमानपरत्वाभावात् न च मतपूर्वेगत्यात तत्व तत्त्वविग्रहवाक्येप्युत्तरीत्यानत्वाभावात्. यत्र तु स्यइस
त्रतथात्वेऽपि तस्य विग्रहत्वाभावात्. मत्यासस्यात्तत्र वृत्तौ तद्विग्रहवाक्ये वोपमानवाचकत्वस्य ग्रहणौचित्यात्. तस्यत
द्विग्रहत्वे मृगचपलेत्यादेः पुंवत्त्वानापत्तिः वृत्तौ विग्रहे च सामानाधिकरण्यस्य एवानत्यवृत्तेः अत एव दर्शनायायाः पा
तादर्शनीयामात्तेत्यत्रापि द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वेन सामानवाचित्वं दुरुपपादं. एवं मृग्यादेः सादृश्य

कु०टी
८
8

संबंधेनान्वयेपि तत्तस्तु पश्यति: श्यामसंज्ञायां वराहस्योपमेयपरतया घनतत्स्यान्वयाभावेन तस्य साधारणधर्मवैशिष्ट्येन तत्प
रिछेदकत्वरूपोपमानत्वाभावश्च स्पष्टं चेदं भाष्ये उपमानानीति सूत्रे इति तन्निरूपितं मंजूषायां एतेन पूर्वं यदुक्तं
त्सहत्रोत्वात्क्षणिकमिति द्योतयितुं द्वंद्वः प्रयुज्यते इति ग्रंथः त्वात्क्षणिकमिति प्रतीकमुपादाय अत
एव समानाधिकरणेनान्यगीवत्पल्लवः शंखचक्रेनेत्यादौ पुंकरावः उत्तरपदोपस्थितस्यामत्वं चापत्वादिद्वा
रकमेव सादृश्यं गम्यते सन्निधानात् वागर्थाविवेत्यादावपि संनिहितसंबंधोद्दिद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते:
कथं तर्हि उपमानपरतेसेचेत्सत्पूर्वं गत्यान्तरासाध्यमाशयेत्यवेहि सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारण
धर्मविशिष्टोपमेयपरत्वं बोध्यमेति व्याख्यातग्रंथश्च निरस्तः अपि चैवं चंद्रादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशत्वा
भावेन साधारणधर्मान्वयोपपत्तेः अत एव तस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारे च लिंगवचनभेदस्य दोषत्वानुपप
त्तेरित्युक्तिरपि निरस्तेति दिक् साहश्यं तु साधारणधर्मसंबंधप्रयोज्यं सादृश्याद्विषयत्वाख्यातावच्छेदकतया सि

राम०
८

दृंसदृशादार्शने संस्कारोद्बोधकत्वस्य सर्वसंमतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धत्वं उ अतिरिक्तः पदार्थः
न चातिरिक्तत्वे गौतमवचनेन सह संख्याविरोध इति वाच्यं गौतमोक्तप्रमेयपदार्थे ऽन्तर्भावात्. पदार्थसंख्या
निबंधनस्योपलक्षणत्वाच्च. न तु तंत्रे गौतमेन संख्यैकांता सिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यामिति. पदार्थगत
संख्यानियमस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणस्यानुपपत्तेः उपपत्तौ न तन्निर्णयसाधनस्य साध्यातिरेकादिति तु
इत्यर्थे तद्व्याख्यातार आहुः. किं चाकर्तरि च कारके इति सूत्रभाष्ये नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः
नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते. तथा ह्यर्थो ऽवगम्यते तद्यथा. अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्म
णसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति. एवमिहाप्यकर्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्न कर्तरि
कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञायते किं चान्यत्कर्तृकारकात् सदृशं कारकमिति उक्तं एवं च सूत्रे कारकग्रहणं प्रत्याख्या
तं. कर्तृप्रतिषेधादित्यस्य आरोपितकर्तृबोधादित्यर्थः अनेन हि भाष्येणाभेदे ऽपि सादृश्यमिति सूच्य

कु॰टी
६
१

ते॰ अन्यथाऽन्यस्मिन्नित्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेस्तथैव प्रयोगेपि भेदसादृश्ययोगम्येन न तु तद्वाच्येष्वपीव इति प्रतीयते॰ इत्थमुक्तो
दाहरणमिवेप्रतिकृतावित्यधिकारेऽन्तरात्वादिभ्यो यञ् इति येसोम्यइत्यादि॰ तत्र सोमदेवतास्ताद्धितः प्रतीयते न तु सोम(
एव॰ एतेन भेदनियतं सादृश्यमित्यपास्तं॰ अस्यामुखसदृशमस्यामुखमित्यादावभेदेऽपि सादृश्यप्रतीतिश्च॰ न चा
भेदे साधारणधर्माभावात्कथं तत्प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यं॰ अनेकवृत्तिधर्मस्यैव साधारणधर्मत्वेन तत्रौचित्यस्य ए
कस्याप्यनेकत्वात्॰ अत एवैकोऽकोऽपि सन् सहस्रेण ऋषयः एकैकेत्यादि एकस्यापि आवृत्त्यानेकत्वबोधक मरद्व ब्रह्म
त्रभाष्यं संगच्छते॰ अत एव श्रौतसूत्रे सप्तदशेति श्रुतौ पठितत्रयोदशसामिधेनीमंत्राणां प्रथमान्त्यमंत्रयोस्त्रिरावृ(
त्त्या सप्तदशत्वोक्तिः संगच्छते॰ अत एवैक एवाकार इति पक्षे घटिकरस्यावादृत्तिकृतद्वित्वेन नैविद्यव्यपदेशमिति ठनुक्तो भा
ष्ये॰ एतेनायं व्यवहारो गौण इति परास्तं॰ मुख्यद्वाचिचारतार्थ्ये नात्रापत्त्यापत्तेः उत्तरसंख्यया पूर्वसंख्यावाधात् घटे(
ने साहेस्यावेका वइति स्वरेणेति चेत्॰ पर्वैकस्यैव ब्राह्मणस्य सादृश्यसा भोजनदानेऽस्वागि ब्राह्मणभोजनसंकल्पः सिध्यती(

राम॰
६

तिबोध्यं एवं प्रकृतेपि मुखस्यानेकत्वे नैकस्यापि धर्मस्य साधारणधर्मत्वं । न चैकस्यैव व्यावृत्त्याऽनेकत्ववत्कात्पनादिभेदेन भे
दप्रकल्प्य मुखमिव मुखमित्यादावुपमैवास्त्विति वाच्यं । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात् । अत एवोपमानानीति सूत्रे भा
ष्ये यदि पुरुषोपमानं तद्वोपमेयमित्यादिसंगच्छते इति निरूपितं मंजूषायां । अत एवानन्वयव्यावृत्त्यर्थं भिन्नयोरित्य
र्थकं द्वयोरिति लक्षणघटकत्वेनोपात्तमिति निवेदितं प्राक् । तस्माद्भेदेपि साधारणधर्मसंबंधस्तत्प्रयोज्यं सादृश्यं
चावश्यं प्रतीत्यर्थं स्वीकार्यं । काव्यप्रकाशकृतापि भेदे साधर्म्यमुपमेति वदताऽभेदे साधारणधर्मसंबंधस्यांगीकारात् । एतेनालंका
रत्वे सति सादृश्यत्वमुपमालंकारत्वमिति निरस्तं यत्र साधारणधर्मेण सामान्यरूपता प्रतीतिः प्रत्येकरूपेणाशाहृतो वि
शेषरूपताप्रतीतिस्तत्रोपमानत्वादिप्रतीतिरिति सिद्धांतार्थो भाष्ये । एतेन रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्या
दौ कल्पभेदेन भिन्नयोर्युद्धयोरुपमैवेत्यपास्तं । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात् । मुखसदृशं मुखमित्यादावाप्यगोरिव
गोरित्यादौ च — उपमाया अप्रतीतेरर्थः शाब्दश्चानन्वयः । उपमासंबंधाभाव एवानन्वयः । तत्र यत्तीमर्यादाभेदेस

कु० टी
१०

दृशादिशब्दप्रयोगे आर्थी उपमा । गम्यस्योपमानोपमेयभावस्य प्रतीतेः अभेदे तत्प्रयोगे तु अनन्वयः सर्वथा तदप्रतीतेः त
था च भेदसमानाधिकरणसादृश्यमुपमाव्यंजकमिति बोध्यं । अनन्वये एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति व्यवहारस्तु त
त्सादृश्यात् । अत एवोकालज् इति सूत्रे भाष्ये ऊ ऊजित्येव सामर्थ्यादुकारसदृशो ऽजित्यर्थे नैव सिद्धे कालग्रहणं श्रूयमा
णेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति वद्भिर्मात्रादीनां न ह्रस्वसंज्ञेत्युक्तं । भेद एव सादृश्यमिति वदतां मते तत्कार
स्य ह्रस्वसंज्ञा दुर्लभा स्यात् भेदाभावादित्यलं । एवं च कारिकायां सदृशयोर्भावः सादृश्यमिति व्युत्पत्त्या साधर्म्यमि
ति व्याख्येयं प्राचामनुसारेणेति बोध्यं । तथा च प्रकृतोदाहरणे अवगाहनतत्परानन्तरं जानीहीति शेषः । अन्व
यासिद्धस्याभिमुखीभावेत्साहित्यक्ता हरिणा क्रियाविनियोगफलको अभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितत्वा
त् व्रजाजिरे वर्तते तत्र व्रजनक्रियायामिवावगाहनक्रियायां संबोधनस्य विनियोगाभावेन तदन्तान्वयेनैकवाक्यत्वा
भावेन निघातानापत्तेरिति निरूपितं मंजूषायां । एवं च अभिमुखीभवत्कर्तृकोद्देश्यक उपमानहंसीकर्तृक स्वर्गगाव ।

रा म०
१०

गाहनमिवेत्याद्यग्रिमग्रन्थेन धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिरपि स्वरसतः संगच्छते· एतेनात्र तावदिवार्थे सादृश्ये निरू-
पितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः सादृश्यस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे तस्य
चास्वरूपसंबंधेन कीर्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थे प्रति साक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधका-
भावात्· तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः· न चैवं स्वर्गगा-
वगाहनमिवशावृश्चेत्याद्यग्रिमग्रन्थे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वेन तस्य
तथात्वस्यौचित्यायातत्वेन विरोधाभावात्· तथासति तत्रैव कुतो न सादृश्यस्यान्वय इति चेत्· न धात्वर्थनिष्ठवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात्· न च निपातार्थभिन्नवृ-
त्तित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं· घटो न पश्यतीत्यादौ घटाद्यन्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शनेन्वया-
पत्तेः यदि तु धात्वर्थोपि तात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-

कु०टी०
११

रतासंबंधनान्वयबुद्धिं प्रतिनञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबो
धो निराकरणीय इति तदुक्तमपास्तं साहश्यस्य निपातार्थत्वाभावेन साक्षात्संबंधेनानन्वयाच्च अग्रिमग्रंथ
स्यस्वरसत उपपत्तेश्च निपातार्थे भिन्नत्वेन प्रकारता विशेषणे फलाभावाच्च अस्यमस्तीति ङः तत्समभि
व्याहृतनञोत्पन्नाभाववाचकत्वस्य घटो नास्तीत्यादावभावस्य विशेष्यतया बोधाङ्गीकारेणातदर्थ असमस्त
नञ्घोत्पन्नाभावविशेष्यकबोधे तिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनया तिङ· तार्थे क्रियान्व
यित्वादेव घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेणादर्शने अन्वयोपपत्तेरभावाच्च नञ्जन्योपस्थि
तेः प्रतिबंधकत्वकल्पनस्य दूरोत्सारितत्वाच्च एवं अरविंदमिव सुंदरं वदनमित्यत्र उपमानसुंदरारविंदाभिन्न
सुंदरं वदनमिति बोधः एतेनारविंदमिव सुंदरं वदनमित्यादावरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासं राम०
सर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेपि सुंदरत्वे अनुभववलादन्वयस्तद्विशिष्टस्य वाभेदेन मुखादौ इत्यं चारविंदनि ११

रूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोध इति निरस्तं· उक्तयुक्तेः· एवमुक्तरीत्यारविंदमि

वदनमरविंदमिव भातीत्यादावपि बोधं एतेनारविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमि

ति बोधः सादृश्यस्य निपातार्थत्वेन तयाभेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् अरविंदमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञा

नार्थकत्वे अरविंदपदस्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदेन मुख्यार्था

न्वयः शेषं तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्वर्थे ऽन्वयः अत्र च सौं

दर्येणेति धर्मोपादानेन तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्ये अन्वयात्सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्र

कारकज्ञानविषय इति बोधः भाष्यकल्पे तु अरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकं इव तु तात्पर्यग्राहकमिति निरस्तं:

उक्तयुक्तेः सादृश्यस्य निपातार्थत्वेनाभेदेन नामार्थान्वयायोगाच्च सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेवानेनायं सदृ

शः सुक्तेकेन धर्मेणानयोः सादृश्यमित्येव जिज्ञासा न तु को धर्मोऽनयोः सादृश्यमिति· अत एव लक्ष्मयापृथ्वी

कु०टी०
१२
12

सदृशो धर्मः । ततः सादृश्यमित्यादौ यांजस्येनैवोपपद्यते । तत्र व्यंजकधर्मभेदाश्रयभेदात्त्रिरूपकभेदाच्चभित्रं
अत एवोभयोः स्वभर्यं वर्तते सादृश्यमुक्ता भेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेये ऽभेदान्वय इति सिद्धांतपक्षे स
वमपि सादृश्यनिमित्तं गुणो न निर्दिष्ट इति शंका तुच्छामत्वमेव गुण इति समाधाने च भाष्ये संगच्छते साधार
णधर्मस्य तत्त्वं वे धर्मस्य वा सादृश्यरूपत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव । मम तु प्रतीयमानं सादृश्यं विधर्ममूलकमिति शं
का उपात्तधर्ममूलकमेवेत्युत्तरमिति निरोधः । एतेन तस्य समानधर्मरूपत्वे चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्र इति ध
र्मवन्मुखमिति बोधः । अन्येवाह्लादकमिति समानधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशे ऽ
न्वयः तस्मादिहस्मृतायां तु चंद्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदस्य लक्षणा चंद्रादिपदं तात्पर्यग्रा
हकमिति निरस्तं तथा बोधस्य स्वरसिकत्वाच्चेत्सत्त्वं । इयमेव समनंतरमालंकारिकैरिति शेषः । हंसीत्यादि । ज
वितर्को ऽवधते यः स इति । इवः शब्दः प्रतिपादकोपमस्स इति वार्थः । तत्त्वं इति यावत् । हंस्यादित्रयस्य सहचर्या

रा०म०
१२

त्तेषां चार्थपरत्वात्॥ चेन साहित्यमुपस्थाप्यते एतेषां वुद्धिस्थपूर्वोक्तानां उपमानं चोपमेयं च साधारणध
र्मश्चोपमा चेति द्वंद्वं कृत्वा वाचकपदेन षष्ठीतत्पुरुषः॥ हंसादीनां उपमां तेन सहाभेदान्वयः तथा च वुद्धिस्थस
मुच्चयाभिन्नहंसीकीर्तिस्वर्गंगावगाहनतत्संबंधसमुच्चयाभिन्नोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमासमु
च्चयोपस्थापकवाचकानामित्यर्थः पदार्थवत्त्वादेतत्पत्रकर्मधारयात् तत्राद्वपरत्वमेव तत्साहचर्यात् हंसादित्रयाणा
मपि अनुकरणत्वाच्छब्दपरत्वमेव॥ एतेषां च वाचकोतेनान्वयः॥ तथा च द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं संबंधात्
वुद्धिस्थसमुच्चयाभिन्ने ये हंसादिशब्दसमुच्चयस्तदभिन्नाय उपमानादिवाचकसमुच्चयस्तदवयवीभूतानामि
त्यर्थः चतुर्णामिति स्पष्टार्थं॥ विभागादेर्वक्त्राभावात्॥ उपादानादिति॥ निर्देशात् इत्यर्थ उच्चारणादिति यावत्॥
एतेन वाचकस्योपादानं निर्देशः इत्येतेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदिति चिंतनीयमिति निरस्तं॥ उपमानत्वादितु
निवेदितं प्राक् धर्मस्य साधारणत्वं च सारस्मिकाद्यनेकधेति अन्यत्र विस्तरः कीर्तौ च तस्याभावेनौपचारिकं

कु॰टी॰
२३
13

तद्दोषं स्वं च चातुर्यमुपादानवत्त्वमेव पूर्णोपमात्वमिति लक्षणं सूचितमिस्कन्ने· वक्ष्यमाणविशेषोपदर्शनाय
लक्ष्यांतरमाह यथावेति· बुधः पंडितः गुणदोषौ अर्थान् स्वगृह्णान् जानन् एवं भूतपूर्वे गत्याप्येवं निर्दिष्टं गुणं
शिरसा आंशोन्नितेन तेन मूर्ध्ना धत्ते अभिनंदतीति· परं पूर्ववत्परतो निर्दिष्टं दोषं कंठे नियच्छतीति निरूपणाद्दिवाचा
कं दातत्व हि निर्दोषधारयतीति क इव· इंदुक्ष्वेडौ चंद्रगरलौ· क्ष्वेडस्तु गरलं विषमित्यमरः· गृह्णन् उपाददान ईश्व
र इव हर इव· सोपि पूर्वं पूर्ववत्· चंद्रं शिरसा मूर्ध्ना धत्ते तेधारयति· परं च पूर्ववत् गरलं कंठे नियच्छतिस्थापय
तीत्यर्थः· तमेव विशेषं दर्शयितुं शंकते अत्रेत्यादि उपमेययोरिति· परं च पूर्ववत् गरलं कंठे नियच्छतीति लक्ष
णमर्थः· एकः केवलः अभेदमनापन्नः धर्मः ग्रहणादिरूपः साधारणो नेति अन्वयार्थौ यथाश्रुते असंगति
द्व्यापत्तिरिति भावः· साधारणाभावं हेतुपूर्वकं व्युत्पादयति उपमानइत्यादि भेदादित्संतेन· तयोरिति· चंद्रग
रलयोरित्यर्थः· वहनं धारणं नन्वेवमुपमेयेपि समत्वेन तद्दर्शनवेत्यत आह· उपमेययोरिति· अपि स्वत्वार्थे पूर्वतो

ए॰म॰
२३

भेदस्य चकं क्वचिन्निरपि: पाठ: तयो: गुणदोषयो: शिर:पदस्य लक्षणया अर्थमाह· मिथ:कंपेति· भिन्नदन्तं·
स्तुतिनियमने· अनुद्घाटनमिसेवचनाद्दोषं: वाचा तं कंठाद्बहिरिति फलितार्थकथनं· समाधत्ते तत्र यापीयादि· तथा
पि वस्तुत: तदभावेपि· चंद्रगरलयोरिति· यथाक्रममिति शेष: बिंबप्रतिबिंबभावेनेति· प्रतीतिसादृश्ययोर्वस्तु
तो भिन्नयोस्तद्धर्मयो: पृथग्गृहीतयोः पातत्वरूपेरोपस्यर्थ: अभेदादिति· आरोपिताभेदादित्यर्थ:· तथा च तयोरभे
दे तद्वृत्तिधर्मयोरप्यभेदात्साधारणधर्मतेति भाव:· वस्तुतस्तु धर्मयोरभेद एवात्र उचित: नतु चंद्रगुणादीनां ग्रहणादि
र्थमात्रस्य साधारणधर्मत्वात्· एवं च तयोरभेदकथनं व्यर्थं गौरवं चेत्यत आह उपादानेत्यादि· ज्ञानादीत्यादिनाबह
नाभिनंदनयो: कंठे स्थापनस्य वाचा तद्बहिरनुद्घाटनस्य च संग्रह: गृह्णीत्यादीत्यादीनाम्नायं तेनियच्छतीत्वनयो:
संग्रह: एकत्वादिति· एवं च श्लेषकृतं तत्र साधारणत्वमिति भाव:· बिंबप्रतिबिंबभावस्तु नात्र संभवति· तयोरर्थ
यो: पृथक्त्वाहृनानुपात्तत्वादिति भाव:· अभेदाध्यवसायादिति· अभेदस्य अध्यवसायादाहार्यनिश्चयादित्य

कु०टी
९४
14

र्थः केचित्तु यद्वा चंद्रादिकर्मकग्रहणादिरूपो विशिष्टः साधारणो धर्मः स्वर्गंगावगाहनवत् एवं च तत्र विशेषणविशे
ष्ययोरुभयोरपि भेदेन साधारणत्वानुपपत्तिरूपशंकायां विशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंबभावेन तत्त्वात् विशेष्ययोस्त्वे
करूपैकशब्दोपादाने न तत्त्वाविशिष्टस्य साधारणत्वं एवं च चकारेण समुच्चयार्थेन उभयस्माद्धेतोरित्यर्थः न तु वै
कल्पिक इत्येवं तरसमुच्चायकस्य तस्ताहुः यत्तु साधारणधर्मतेरस्य साधारणधर्मत्वाभिमानविषयत्तेत्यर्थ इति
तन्न धर्मस्य साधारणत्वमनेकधेत्यादिस्य पूर्वग्रंथ्यविशिधात् चित्रमीमांसादिग्रंथ्यविरोधाच्च एतेन न चैवं साध
र्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुतस्तदभावात्कथमुपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधार
णत्वाध्यवसायविषयस्यैवोपमालक्षणत्वमिति समभिप्रायादिति निरस्तं पूर्वस्मात् पूर्वोदाहरणादित्ति विशेषद
र्शनपरः श्लोके बिंबप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्य पद्मगादिगतसुखादिविषयतया प्रसिद्धेः कथं प्रकृते तद्व्यपदेश इत्य ए४०
त आह वस्तुत इत्यादि वस्तुतः व्यक्तिस्वरूपादितः परमारसादृश्यात्गम्यमानात् अतिरिक्तधर्मात् । अभिन्नयोः ९४

उपचरितोभेदवतोः पृथक्भिन्नत्वादेन उपादानमिति एतेन बिंबप्रतिबिंबभावस्यैवाभेद इति निरस्तं· बिंबप्रतिबिंबभा
व इति· बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यमित्यर्थः। समय इति संकेत इत्यर्थः पूर्णोपमानंतरं लुप्तोपमाया लक्षणमाह· व
र्ण्यस्यादिवर्ण्यमुपमेयं· धर्मः साधारणः तथा चेतरेतरद्वंद्वे साहित्यस्याविशेषत्वात् चस्य समुच्चये समुच्चितेवाचा
तत्वेनोपमेयादि समुच्चयसमुच्चितोपमावाचकमध्ये इत्यर्थः चतुर्णां मध्ये इति तु फलितार्थकथनं अत एवोत्तर
व्याख्यानग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छते· षष्ठी निर्द्धारणविभक्तिः साधुत्वं तु घटस्य पटस्य च मध्ये पयोरक्त इति वद्बो
ध्यं· ननु चतुर्णां प्रतिपादकत्वाद्यनिर्देशात्· हेतौ पंचमी तृतीया वा एतेन चोल्लुप्तोपमेत्युच्यत इत्यर्थः तस्या विभाग
माह अष्टधाभिन्नेति श्रौतीत्वस्य भेदहेतुः अत एवांतरगतस्योपादानं एतेन चो वार्थे· तदनंतरं च लोपे इत्यध्याहार्यः
एवं चेतरेतरयोगाविवक्षया वर्ण्यस्योपादाने धर्मस्योपमावाचकस्य वा लोपे अन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा
या चैकद्विमनुपादानैरष्टधाभिन्नेत्यर्थ इति निरस्तं· उत्तरग्रंथाविरोधात् मदुक्तरीत्या तस्य स्वरसत उपपत्तेः।

कु० टी० ष्वचारीणां तयोः पादानवैकल्यापत्तेश्च अध्याहारादिदोषबाहुल्याच्चेत्युक्तं उदाहरणमाह तडिदित्यादि तडिदि
२५ वगौरीत्यर्थेकमेकं १ रे हतु त्वमास्यं यस्मादिति द्वितीयं श मत्तंव धियि द्रक् संवधिक रे रे वदाचरणक त्रीति तृतीयं श्र
15 कांतिहेतुकस्मरवधूरिति वदाचरणकर्त्रीति चतुर्थः एवं रूपा तन्वी हे चांगी रह एकांते मया प्रियेण भागिति
शेषः दृष्टा अभूत् इत्यध्याहारः यदित्यस्य तत इत्यादिः। तदनंतरं तया तन्व्या मे मम त्वमेलनमदागमनतत्स्थि
तिरूपे समागम इति फलितार्थः वक्ष्यमाणवस्तुतस्तु पक्षे तु यत्तेते त्रिपामक्रिययोः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः
तस्याः तन्व्याः रतेर्मम युः लाभः प्राप्तिरित्यर्थः तत्मेलनं एतत्लाभरूपं काकतालापं सामानाधिकरण्य संवं(
धनकाकागमनसदृशा विशिष्टत्तालततनसदृशप्रयोज्यो यः काकहननतालफलोपभोगसदृशास्तद्भिन्नं पूर्वो(
क्तोपमेयमित्यर्थः न वितर्कितः बुद्धिस्थीकृतः संभवो यस्येति साधारणो धर्मः स्वयं व्याचष्टे उपमेयेत्यादि रा० म०
चतुर्णामिति फलितार्थ इत्युक्तं इत्युच्यते इति एतेन वस्तुतो लाघवात्सूर्णाभिन्नत्वं लक्षणमिति निरस्तं। अ २५

न्यत्रातिव्याप्तेः॥ तद्भिन्नत्वादिविशेषणापेक्षयातु अन्यतमप्रतिपादकशब्दाभाववत्त्वमितिमूललोक्तमेवलघु। साचेति।

क्रि त्युप्तोपमेत्यर्थः उदाहरणेमानुसारेणविभागंदर्शयति। यथेत्यादिना। तत्रेति। अष्टानांमध्येइत्यर्थः।

उपमानलोपरहिताः आदितउक्ताः। इत्यादीति। इतिशब्दस्याद्यर्थत्वात् तडिन्नौर्यादिरूपप्रथमश्लो

केनइत्यर्थः। तद्वतः। उपमानलोपवंतः तत्रतेषांचतर्णांमध्येः साधारणसंबंधरूपोपमारूपेर्थेशक्त्यानिरूढत्वं

वाचकत्वं। तद्विशिष्टस्येवादेर्लोपइत्यर्थः। इत्यर्थेइत्यस्यसमासेत्यनेनान्वयः। वचनेरितीति उपमानत्वेनबोध

कानिसामान्यधर्मविशिष्टोपमेयवचनैः समानाधिकरणेऽसमस्यंतइत्यर्थकंयत् उपमानानिसामान्यवचनैरिति

सूत्रंतद्भिन्नंयत्समासविधायकशास्त्रंतेनकृतःप्रयुक्तः। तत्सत्वेएकार्थीभावबलात्तल्लाभेनतस्याप्रयो

गरूपलोपइतिभावः। द्वितीयमाहेद्विति एकेति इति। वैवक्षिकः। कदाचित्सोपादानस्यापिसंभवात् तदाह कांते

ति। तृतीयमाह कर्पूरंतीति अत्रसर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबवावक्तव्यइत्यनेनोपमानवाचकात्प्रातिपदिकादाचारे

कु॰टी॰
१६
16

किबिसर्थकेनविहितस्यतस्यत्नुमत्त्वेपिएकार्थीभाववत्त्वभावदर्थबोधः अतएवतन्मात्रबोधकयोः तयोरनुपासने
तल्लोपव्यवहारः उपमानत्वमत्राचारनिष्ठमेवप्रत्यासत्तेः एवंचकर्पूरकर्तृकाचारसदृशाचारकर्त्रीति
बोधः कर्पूरतन्व्योरुपमानोपमेयभावश्चार्थः यद्वा उपमानत्वंकर्पूरघटितरनिरूपितंकर्तृत्वादिचाचारनि
रूपितं प्रत्यासत्तेः तत एवचाचारस्यसाधारणधर्मत्वं अतएवसुपआत्मनइत्यत्राचारक्यजंतादाबुपमानकर्माद्यन्त
र्भूत उपमेयकर्मादिनासकर्मकत्वंसकर्तृकत्वंचेतिभाष्यंसंगच्छते एवंचोपमानकर्पूरकर्तृकआचारकर्त्र्युपमेय
तन्वीत्यादिरीत्याबोधः एतेनसर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्यनेनविहितः क्विप्खलुसोपिसमर्थमोणोधर्ममात्ररूपंआचारंबोधय
ति कर्पूरपदंचलक्षणयाकर्पूरसादृश्यंतस्यचातिरिक्तत्वेपूर्ववत्प्रयोजकतासंसर्गेणाचारे अन्वयोधर्मरूपत्वेतभेदे
नवस्तुतस्तु क्विपलोपाप्रतिसंधानेपितथाबोधात् कर्पूरादिशब्दा एवकर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नंतत्सा हेरव
दृश्याभिन्नंवाआचारंलक्षयंतीतियुक्तमितितत्त्वयास्तं(?) उक्तयुक्तेः कर्पूरादीनामुपमानत्वेनबोधकत्वाभावेनक्विबाधेनापत्ते १६

श्च॰ कार्यैकत्वेऽप्यसमवायित्वलक्षणादिनाशत्रवत्वात्समयेमारागत्ववत्वेऽपि अत्र न तत्त्वे मानाभावाच्च॰ अत एव प्रथमोपस्थित
रूपज्ञाधंतं नाहाहतं॰ एतेन ननु किं पूर्वोपात्तानेप्याचारप्रतीतेः कर्षणादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मत्वोप:
संगमनीय इति चेत् अत्र ब्रूमः एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य किं पोत्तोपात्तत्त्वोपक्रमपरेणः अत एवात्र समाना
र्थकः क्वचनोपात्तः तस्मात्तु भवतादित्याहः॰ नच्चास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेऽपि आनंदत्वादिना विशेषरू
पेणानुपादानाद्धर्मत्वोपायुक्त एव॰ अन्यथैवं तु स्मास्त्वस्यादिधर्मत्वमोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं क्वचनादा
वपि धर्मत्वं नास्तीति वाच्यं॰ इष्टापत्तेरित्याहुरित्यपि निरस्तं॰ उभययुक्तेः प्राचीनमतस्यैव समीचीनत्वाच्च इदं तु बोध्य
त्वादेस्सामान्यरूपेणापि तस्यानुपादाने नत्तदुदाहरणसंगतेश्चेति दिक्॰ अथ कर्पूरमन्वियामिति कोशात्कर्पू
रमिति न एतस्य कनिर्देशात् कर्पूरवदिति कर्पूरस्यैवेत्यर्थः॰ ननु कोऽसावाचारः प्रकृते इत्यत आह आनंदेति॰ आनंदः आत्मा
फलं यस्य सः तदुत्साहकाभिनव इत्यर्थः॰ एतेन ननु वाचकस्य वादेरनुपादानात्त्वोपायुक्तः साधारणधर्मस्य तु आचा

कु॰टी॰
३०
17

ररूपस्योक्तत्वात् तयाकथं लोपस्तत्राह कर्तरि स्ववतारणमपि निरस्तं उक्तयुक्तेः। लोपात् अनुपादानात्। इत्यनेनतरं अ-
त्रापि धर्मेलोप इत्याशयात्। कांत्येत्यादिपाठस्तु लेखकप्रमादात् स च युक्त एव पूर्वोपरग्रंथसंदर्भानुरोधात्। स्मरवधू-
पं(ती)ति। कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यजित्यर्थकेन उपमानादाचारे इत्यनेन क्यजिति भावः। विशेषणसामर्थ्या-
दिति अन्यथा आत्मानमन्यां वेत्यनिर्णयः। स्मरवधूरिति मात्मन इच्छतीत्यपि संभाव्येत न हि तद्वाकांक्षास्त्यन्वय-
योग्यमिति भावः। त्वात्मानमिति। कांतेवेस्तु तत्स्त्रीयुत्वावगमात् तत्त्वोपदेशेन तद्बोधेपि तस्याहितीयं तत्तयाकर्मभूतो-
पमेयासमर्पकत्वात् गमागमानत्वमिति भावः। अत्र बोधः पूर्वोक्तरीत्या बोध्यः। अत्रेयत्याहि नयोगात् बोध एव संगत
एवेत्यस्य स्मृतावेवेति तेन विस्मर्तव्यम्। काकतालीयत्वेप्यत्र मुसाद्यपि तत्र पदं व्याकरणानुशिष्टत्वं भ्रा-
न्त्या असाधुमयगिरीमायत्नस्सर्वं केयुत्साहयति। काकतालीयमिति। काकतालस्य आचेति। भनपूर्वो वि- रम॰
न्यर्थः। काकतालसमवेता केयाचत्तेनावितिकाकसमवेतागमनादिरूपक्रियातालसमवेतपतनादिरूप ३०

क्रियात्वस्याकाविस्यर्थः एवं चतत्त्वलक्षणेनेतिभावः तेन तयोर्लक्षकत्वेन काकइवतालमिवेतिविग्रहः अर्थस्तुपू
र्वोक्तस्तत्फलितविग्रहमाह काकेत्यादि काकतालमिति तस्यचसामानाधिकरण्य संबंधेन काकागमनसदृशावि
शिष्टतालपतनसदृशमितिवाक्यार्थः पूर्वोत्तरपदयोः काकागमनसदृशतालपतनसदृशयोर्लक्षणायांसामाना
धिकरण्येनतदर्थयोरन्वयात् एतेन पूर्वोत्तरपदयोरनन्वयेनासामर्थ्यं समासोदुर्लभ इत्यपास्तं ननुसदृशावोधक
शब्दाभावात्तथार्थकथनमसंगतमतआह गार्थइति नन्वेवमपितदर्थे समासविधायकशास्त्राभावात्तदसंगतमसा
धुत्वंचशब्दस्येत्यतआह समासेत्यादि तद्विषयादितिज्ञापकादित्यर्थः तस्यचइवार्थविषयादित्यर्थः यदितुतद
र्थे समासाभावस्तर्हितस्यैवेत्यर्थमितिभावः इवार्थेछयोप्रकृतत्वेपितदाछस्यविधेयतयाप्राधान्येपि अनेनैवतस्य
विधानेनछविषयस्यसमासस्यानुवादानुपपत्तेः समासइति ज्ञापकादेवेतिभावः एवंसमासः सुप्सुपेत्यनेनार्थनैनतत्र
तत्सामान्यादिवार्थेतिभावेनाहानिरितिकेचित् तद्विषयादितिसमेवार्थविषयसर्वावयवकादित्यर्थेनेनशास्त्रीयसामा
चोभयोर्ज्ञापकसिद्धत्वे अतएवांतरालतत्सोपादानं २

कु॰टी॰ हीनातिप्रसंगइतिभावः तत्रोपमायाउपमेयगम्यंतत्रकृद्वाच्यक्रियारूपमेव·क्रियोपमेयत्वस्यक्रियायामेवसंभवा
१९ त्इत्याह उभयत्रेति·काकागमनतालपतनयोरित्यर्थः·उपमेयमित्यस्यक्रमेणद्वयमित्यादिः·क्वचित्उद्यानकुंजा
19 दौ·रहसि·एकांते·निर्जनदेशइतिपूर्वविशेषणं·अवस्थानमित्यनेनोपभोगयोग्यत्वंध्वनितं·तत्रागमनंतदर्थः
तद्दर्शनेनगमनाद्युद्देशसंभवात्इतिभावः तत्रेति·तत्समवेतक्रियापरयोस्तयोरिवार्थेसमासेनेत्यर्थः·फलतीति·अ
नुपदंवक्ष्यमाणरीत्येतिभावः ततइतिसमासोत्तरमित्यर्थः·द्वितीयेतिसमासार्थइवार्थातिरिक्तेत्यर्थः·इतिसूत्रेणे
सर्वविषयत्वका तिइवार्थविषयेसमासादिवार्थेछइत्यर्थकेनेतिभावः·नन्वेवमपितत्रेवोक्तेस्वाभावेनतथोपमावार्थातिरिक्तेन
इतिसूत्रेणेतिइवार्थत्वोक्तिरसंगतेत्यतआह·द्वयेत्यादि·प्रकृतसर्वसदृशंप्राणिभिन्नप्रतिकृतिः·अधिकार
रस्थेनेति·एतेनतत्राधिकारेपाठेनतस्यसदृशोर्थइतिप्रकृतेः·काकरूतततालोपभोगरूपेऽर्थेलक्षणा·एवंचल राम॰
क्ष्यार्थस्यप्रत्ययार्थप्रतियोगित्वेनान्वयः।शक्यार्थस्यचप्रयोज्यत्वसंबंधेनान्वयः।एवंचसामानाधिकरण्यसंबंधेन १९

काकागमनसदृशाविशिष्टतालपतनसदृशमयोऽस्यः काककृततालफलोपभोगसदृशाइतिविशिष्टबोधः तस्य च तदे
तत्सदृशं भंपरामृष्टे उपमेयवाक्यार्थत्रयेऽभेदान्वयः। प्रत्येकोपमानोपमेयभावप्रतीतिस्तु पार्ष्टिकी उपमेयविशे
षनिर्देशादेव च षष्ठ्यर्थस्य पर्यवसानात्। क्वचित्काककृततालोपभोगरूपोपमानेनैव चितालकृतकाकवधादिरूपोपमाने
त्तनस्मरणायां तात्पर्यग्राहकः। काकतालसमागमसदृशाइतितु फलितार्थकथनमित्युक्तं। उपमानासात्र वाचका
भावाच्च ईदृशे विषये उपमानत्वोपव्यवहार आलंकारिकाणां पूर्ववदुपमानोपमेयभावः क्रिययोरेव तदेतत्ध्वन
यन्फलितार्थमाह· तथापीति· ज्वलितं स्फुटितं स्तोकदर्शनेनेति· एकांतस्य दर्शनेन एकांते गुरुषदर्शनेन वेत्यर्थः स्तुमि
तहृदयेति· संचलितमनस्केत्यर्थः सात्त्विकाविर्भावादिर्निभावः स्वेनापेति· प्रियेणेत्यर्थः· अत्र चपतनदृष्त्वितमित्याहिदिं
वमतिर्विवभावापन्नधर्मस्वरूपकथनं न त्वेवमन्वयाकार इति ध्येयं· तदर्थ इति· तत्फलितार्थ इत्यर्थः· एवं क्वचिदिण
त्वासधंमारव्यायतहतश्च तु रोपि भेदाम्प्रदर्शयितुमाह ननु इति श्वात्र· उदाहरणेव स्तुत स्तु· तत्र पूर्वपदमुपमानका

कु०टी
१९
19

कागमनपरः उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरं समुदायश्चोपमेयपरः। सामानाधिकरण्यप
संबंधेनकाकागमनतालपतनयोर्वैशिष्ट्यमेवसमागमः। क्रिययोः सामानाधिकरण्यमेककर्तृकत्वं सामानाधिकरण्यमप्य
र्थापातं एवं चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनाभिन्नं चेद्दत्तागमनसमानाधिकरणं तन्व्यवस्था
नमितिबोधः। तत्रह्युपमेयबोधे तत्रह्युपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तंत्रं। तत्रस्तद्धिते समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभू
तकाककृततालफलोपभोगाभिन्नः समासार्थोपमेयप्रयोज्यः स्वकृततन्वीरसुपभोग इतिबोधः। एतेनपरस्परसंबंधा
भावेनासामर्थ्यादितिद्वयमपिदुर्लभमित्यपास्तं। इदमेवयुक्तं पूर्वोक्तबोधस्यनिपातवादेमञ्जूषायां दूषितत्वात् पूर्वमुक्त
त्वाच्च। भाष्यविरोधाच्च उपमानोपमेयभावस्याकस्मादुपनतत्वेन उपमेयवाचकतत्तत्पदसमभिव्याहारेणप्रयोज्यतया
कदाचित्काकमरणस्य कदाचित्काककृतोपभोगस्यभाने एवं च यत्तयामेलनमित्यस्य यत्क्रियामक्रिययोः सा राम०
मानाधिकरण्यमित्येवार्थः। स्वस्य तन्व्याश्च समागम इत्यत्राप्येवमेव उपमानतावच्छेदकरूपेणबोधकाभावाच्च १९

छष्टस्ययोपमायामुपमानलोपइत्यालंकारिकाइतिबोध्यं।तदेतद्ध्वनीकुर्वन्नाह।काकागमननालपतनसमागमरूपस्ये
त्यादिना। ईदृशप्रकारकबोधस्वाचार्यसाधुत्वमंगीक्रियते।भाष्यादिप्रमाणात्।एतेन सहद्वचरिताभ्यां काकतालपद
शब्दाभ्यां कथं उपमानद्वयावगमइति निरस्तं समागमरूपस्येति।समासार्थोपमायामिसस्तुप्रसंगः अध्याहारो वा। उपमा
नस्येतस्मनेनान्वयः। एवं फलोपभोगरूपस्येतत्रापि बोध्यं। एवंविभक्ताष्टभेदक्रमानुसारेणाह मत्यपार्थोऽति। एवं च पूर्वे पे
काकतालीयमितिशब्दार्थक्रमानुसारेणतयोक्तावपिप्रश्न हृक्रमादार्थक्रमो वलीयानिति न्यायेन यथायोग्यं योऽउ
ना। उपमानलोपः। पूर्वोक्तव्याख्यानद्वयं बोध्यं। सर्वोपेति उपमानादीनामित्यर्थः। ताश्वकृतेनइति। ताश्वप्रयुक्तइत्य
र्थः। लुप्तासानेइति। तत्स्थाने अभवल्लिंकं रोम्यहमिति पाद इति भावः। ननु उपमानलोपरहितभेदचतुष्टयस्योदाहर
णचतुष्टयस्यतडिदिन्मादेः पार्थक्येनोक्तत्वेनांजसा सर्वबोधवत्प्रकृते तथानुक्तत्वात् एकस्मिन्काकतालीयपदे सर्वे
र्वोक्तत्वाच्च कथं तथा बोधइत्यत आह। एतस्मन्पेति। एवं च ताट्टशा एवात्राधिकारीति सूचितं। ननु श्रौत्योपमायाः प्र

कु॰टी॰
२०
20

कारवैलक्षण्यप्रदर्शनायोक्तंद्वितीयोदाहरणावक्तप्रकृतेतथावक्तुमुचितंवैशधायचेत्यत आहतेषामिति॰ वि
स्तरभयादितितथाचपूर्ववत् न किलक्षणः कश्चिद्प्रकारइतिभावः॥ ॥इत्युपाध्यायोपनामकशिवभट्टसु
तसतीसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतायांकुवलयानंदव्याख्यायांअलंकारसुधाख्यायांउपमाप्रकरणंसमाप्तिमगमत्
॥ ॥उक्तरूपउपमासंबंधाभाववत्त्वएवानन्वयमेत्वादुपमानंतरमनन्वयालंकारमाह उपमानोपमेयत्वमित्यादिः यु
क्तंचैतत्॰ मुखसदृशंमुखंइत्यादावप्यंगोरिवगौरित्यादौ शाब्द्या उपमाया आप्रतीतेरार्थ्याःच्चाहृच्चानन्वयएव अतएवा
भेदेसदृशादिप्रयोगेतुअनन्वयःसर्वथोपमानोपमेयभावस्याप्रतीतेरितिप्रकाशोक्तंसंगच्छते॰ एतेनयद्यप्युपमानि
रूपणानंतरंतन्मूलालंकारेषुसंभवत्स्वाहरणाउपमेयोपमैवप्रथमंवक्तुमुचितानत्वनारोपितसादृश्यनिबंधनोऽन
न्वयस्तथापितंद्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतयातृतीयसदृशव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामंतेध्यत्रीद्योप एम॰
स्थितिकमभिप्रेत्यप्रथमंनिरूपयतीत्यसंगतरणंनिरस्तं॰ त्रीद्योपस्थितिकत्वादीनामभावादनुपस्थितेश्च॰ उपमानंचो २०

पमेयं चोपमानोपमेये· तयोर्भावस्तत्त्वं· द्वंद्वांते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं संबंधादुपमानत्वमुपमेयत्वमित्यर्थः· वर्णितइति
शेषः· तथा चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च वर्णितं तदनन्वयस्तस्यान्वयः· असंभवादिशंकानिरासाय मध्ये
उदाहरणमाह इंदुरित्यादि· इत्याद्यवितिः निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः स्वाश्रयबोधकतासंबंधेन तन्निष्ठइति तथा चानन्वयय
न चानेकवृत्तिधर्मस्यैव साधारणत्वेनाभेदे साधारणधर्माभावात्कथं तत्प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यं तत्राह्लादस्यैक।
स्याप्यनेकत्वात् एवं च प्रकृतेपि इंदुरित्यादौ एकस्यापि तस्यानेकत्वेन साधारणत्वं अभेदेपि साधारणधर्मसंबंध
स्य अर्थः· तत्प्रयोज्यसादृश्यस्य च पूर्वं प्रतिपादितत्वात् भाष्यकाव्यप्रकाशादिसंमतत्वाच्च· एकस्यैवोपमानोपमेयत्व
व्यवहारस्तु तत्सादृश्यादितिदिक्· एकस्यैवेतिविशेषणात्· यन्निरूपितोपमानत्वस्य यत्र लाभस्तन्निरूपितोपमेय
त्वस्य तत्र लाभ इत्यर्थस्य विवक्षितत्वादुपमेयोपमायां स्थानोपमायां च नातिव्याप्तिरितिभावः· लक्षणवाक्यं यो
जनापूर्वं फलितार्थं तया व्याचष्टे एकेत्यादि· अनन्वयपदस्य योगरूढत्वात्व्युत्पत्तिपूर्वं प्रवृत्तिनिमित्तमाह व।

कु०टी० २२

रूपास्यादिः घटकतयेत्यादिः नान्वेति न संबध्यते न वस्तुत इति शेषः तस्य भेदघटितत्वादिति भावः आद्यस्यादिना त्वन्वेत्येवे
ति न सर्वविरोधः इवहुव्रीहिः पुंस्त्वं को कात्र वस्तुतस्तत्रानन्वयपदमपि पठंत्येवोपमावदिति बोध्यं नन्वेवं संबद्धप्रलापत्वाप
तिरत आह असंबद्धेति असंबद्धस्येत्यर्थः बाधितस्येति यावत् अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानं आहार्योपरूप
तया प्रतिपादनं सदृशांतरव्यवच्छेदेन उपमानांतरसंबंधव्यावृत्तिबोधनद्वारेण अनुपमत्वेति एवं तदतिरिक्तोप
मान निरूपितोपमेयत्वाभावद्योतनायेत्यर्थः एतदेव प्रकटयति इंदुरित्यादिना श्रीमत्व इति सति सप्तमी श्री
मत्वरूपसाधारणधर्मवत्वे सतीत्यर्थः तृतीयांतपाठस्तु सुगम एवमहृद्य इति फलितार्थकथनमेतत् व्यवच्छेद इ
ति व्यावृत्तिरित्यर्थः तावतात्यनुपमत्वं कथमत आह तत इति तस्माद्व्यवच्छेदादित्यर्थः सादृश्येति स्वस्येत्यादिः
साधर्म्येत्यर्थः फलितार्थपरतया वा नेयं संभवादिति वस्तुत इति शेषः अनुपमत्वे एतदतिरिक्तोपमाननिरू
पितोपमेयत्वाभावे पर्यवसानमिति तथा चोपमानांतरसंबंधव्यावृत्तिरेवैकानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्

राम० २२

त्वान्न्हासस्तु यातत्प्रतिपादनेपि नासंबद्धप्रलपितत्वापत्तिरिति भावः· तथा च द्वितीयसदृशाव्यवच्छेदहेतुद्विफलकवर्णनवि
षयैकनिष्ठोपमानोपमेयत्वं तत्रयेति सिद्धं प्रकारविशेषदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथा वेति· गगनं गगनवत् आकारस्व(
रूपं यस्य तत्· तत्सदृशमिति अर्थः· सागरः उदधिः सागरवत् उपमा सादृश्यं यस्य सः तत्सदृश इत्यर्थः इवेत्यतः प्राक् युद्ध
मित्यनुषंगः अध्याहारो वा· तथा च तयोर्युद्धं तयोर्युद्धसदृशमित्यर्थः· उदाहरणांतरप्रदर्शने प्रकारविशेषरूपं वीजं स्व
यमेवाह पूर्वे[illegible]सादि· पूर्वोदाहरणे· इंदुरित्यादौ· धर्मेति· साधारणेत्यादिः· इह तु गगनमित्यादि द्वितीयोदाहरणे·(
गगनादीत्यादिपदेन सागरादिसंग्रहः· वेपुत्यादीत्यादिपदात् गांभीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः· धर्मेति साधारणेत्यादिः
तदिति· उपादानमित्यर्थः· क्वचित्तथैव पाठः॥ ॥इत्यनन्वयप्रकरणं॥ ॥उपमेयोपमां लक्षयति· पर्याये(
णेति· क्रमेण· ननु योगपद्येन· वाक्यभेदेनेति यावत्· द्वयोरुपमानोपमेययोः· तत्· उपमानोपमेयत्वं कल्प्यत इ
ति शेषो वोध्यः· उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः· धर्मोऽर्थेत्याद्युदाहरणं· अर्थो· धनं अस्मीति शेषः· पूर्णोऽस्मि· पूर्ण

कु०टी० समष्टिः अत्र च धर्मोऽर्थयोर्द्वयोः क्रमेणोपमानत्वमुपमेयत्वं च वर्णितं तत्राद्यवाक्येऽर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं
११ द्वितीये तु तद्व्यत्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः अनन्वयेऽतिव्याप्तिवारणाय द्व
योरिति तच्च भिन्नयोरित्यर्थकं एवमप्युपमायामतिव्याप्तिरतः पर्यायेणेति ननु तथापि रशनोपमायामतिव्या
प्तिः तत्र द्वयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेन्न परस्परनिरूपितउपमानोपमेयत्वस्य विवक्षित
त्वात् इदं च द्वयोरिति विशेषणाल्लभ्यते अन्यथा पर्यायपदेनैवानन्वयवारणात द्वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् लक्ष
णं व्याचष्टे द्वयोरिति द्वयोर्भिन्नयोः पर्यायेण क्रमेण परिति शेषः उपमानोपमेयत्वं योः परस्परनिरूपितयोः
कल्पनं एतदनंतरं स्याउपमेयोपमा तच्चेति शेषः ननु तयोः पर्यायेण तथा किमिति वर्णनं प्रयोजनाभावात् उ
पमाप्रतीयोभयरूपायाउपमाद्वयरूपाया वा तस्या आलंकारांतरत्वे किं बीजं चेत्यत आह तच्चेति कल्पने चेत्यर् ए म०
थे उपमानोपमेयाभ्यां तृतीयो भिन्नो यः सदृशस्तद्व्यवच्छेदपतद्याद्वृति बोधनापेक्षयेत्यर्थः तथा चार्थविशेष ११

द्योतकतया चमत्कारनिवेशत्वस्य एवमेव तत्र बीजमिति भावः। ननु कथं तद्धितीयसदृशाव्यवच्छेदकत्वाभावस्तत्राह धर्मार्थे
त्यादि। धर्मार्थे येऽपि इति निर्द्धारणे सप्तमी तयोर्मध्ये इत्यर्थः। हि यतः तुल्यावतिविधायकत्वे रूपकारणात्। धर्मादिना-
सादृश्यमित्यपि पूर्ववत्। अर्थे सिद्धमपि शाब्दबोधोत्तरं मानसबोधविषयं व्यंग्यं वापीत्यर्थः। मुखवत्। साक्षाच्छ
ब्देन वर्ण्यमाने। सादृश्यमित्यध्याहारः। फलतीति। मनसा व्यंजनया वेति शेषः। सिद्धस्य पुनर्वचनं इतरनिवर्तकमि
ति न्यायादिति भावः। पूर्वेक्तो विशेषात् उदाहरणांतरमाह। यथा वेति। शारद्रेणेनमेतेन। खमिव आकाशमिव जलका-
लुष्यापगमेन निर्मलत्वात्। निशापाना हंसश्चचंद्रः प्रतिबंधकापगमेन श्वेतत्वातिशयात्। कुमुदवत्। आकारोपेषा
मित्य व्यवहितपूर्ववत्। तारा: नक्षत्राणि। तमेव विशेषं प्रकटयति। पूर्वत्रेत्यादि। पूर्वत्र। पूर्वोदाहरणे धर्मार्थे इत्या
दौ। पूर्णोपमा। पूर्णोपमात्वं धर्म इत्यस्य साधारणेत्यादिः। इहतु। अस्मिन् द्वितीयोदाहरणे खमिवेत्यादौ। निर्मल
त्वादिधर्म इति। समस्तं। आदिनाश्वेतपरिग्रहः। तत्र प्रकरणात् धर्म इत्यस्यैव साधारणधर्म इत्यर्थः। ननु पत्र

कु०टी० द्वयोः प्रकृतत्वं तत्रैवेयं न तु प्रकृताप्रकृतयोरत एव तत्रापि तां वक्तुं शंकापूर्वकतया आह उदाहरेत्यादि अस्य यद्यपीत्यादिः
१३ उदाहरणद्वयेपि धर्मोर्थे इत्यादौ रथमिवेत्यादौ च प्रकृतयोः धर्मार्थयोः स्वादिजन्ययोः । तयोः प्रकृतत्वमेवाह राज्ञी
अस्य च ३ त्यादि धर्मोर्थैतिधर्मार्थयोः समस्फेहरित्यर्थः वर्णनीयत्वादित्यनेनान्वयः सलिलादौ त्यादिनाहंसचंद्रांहिपरिग्रहः
23 नैर्मल्यस्युपलक्षणेश्वेतस्यापि वर्णनीयत्वादित्यनंतरं तथापीति शेषः एषां उपमेयोपमा संभवतीति उपमेये
नोपमेति व्युत्पत्त्या प्रकृतत्वादीनां तत्राप्रवेशादिति भावः यथाश्रुते ग्रंथानुपपत्तिः स्वरसतो ऽसंगतिश्चेति ध्येयं
उदाहरणमाह गिरिरिवेति अयं प्रकृतः गजः । अयमिति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना निर्दिष्टत्वात् अत एवोपक्र
माद् ग्रेप्यस्य प्रकृत्वाधीरस्यान्वयो बोध्यः उच्चकैः उन्नतः निर्झर इव प्रस्रवणमिव अत्र पूर्वार्द्धे उच्चकैरित्युत्तरार्द्धे स्रव
तीति च साधारणो धर्म उक्त इति दिक् ॥ ॥ इत्युपमेयोपमाप्रकरणं ॥ ॥ प्रतीपं लक्षयति प्रतीपमित्यादिः रा०म०
उपमानस्य तत्वेन प्रसिद्धस्य यदुपमेयत्वकल्पनं तिरस्कारार्थमिति शेषः तत्प्रतीपमिति कश्यनिर्देशः उदाहरण १३

माहत्वदित्यादिः स्पष्टार्थे· प्रतीपयोगार्थं भुवनचंद्र इव मुखमित्याद्यवनतिप्रसंगायाह· प्रसिद्धेयेति· तत्वेन प्रसिद्धस्य
उपमानस्य यदुपमेयत्वं कल्पितमुपमेयत्वं तस्य प्रातिलोम्यात् उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमानस्योपमेयत्वकल्प
नेन प्रथमं प्रतीपपदवाच्यमित्यर्थः· पभावप्रेति पादेपि अयमेवार्थः· भावः प्रातीति पाठस्तु सुगम एव॰ प्रसिद्धत्वं भा
वांतविशेषणेन· तद्वैपरीत्यस्य तृतीयपंचमभेदाव्यापित्वेन तस्य तद्प्रवृत्तिनिमित्तत्वासंभवात् तथा च तिरस्कार
फलकोपमानापकर्षबोधानुकूलव्यापारः प्रतीपस्य सामान्यलक्षणमिति बोध्यं· स च वाच्यो व्यंग्यो वेत्यन्यत्र
पूर्वतो वैलक्षण्यं पस्त्वयदुदाहरणांतरमाह। यथा वेति· विदेशस्थविरहखिन्नस्य बुद्धिस्थां आगमनोत्तरं प्रास्यधि
कीं वा प्रियां प्रतितद्देहनानिवेदनपरेण· हे प्रिये। एतेन विरहातिशयः· त्वत्साहश्येन। चंद्रादिनिष्ठेन हेतुनाव्य
धिकरणाबहुश्रीहिश्चंद्रादिना वा विनोदः· न मनोरंजनपूर्वकविरहनिवारणं तन्मात्रमपि साक्षात्वयानिवार
णं तु दूरापास्तं· मे मत्संबंधि· दैवेन नक्षम्यते प्रत्यक्षं परोक्षे वर्तमानस्य सामीप्येत्वतू· तदेव विशेषयति· यदित्यादि

कु॰टी ना॰ यदिन्दीवरं त्वदीयनेत्रसाधारणशोभं तत्सलिलेमग्नं वर्षजलवृद्धेस्ते नाच्छिन्नं त्वत्संबंधिमुखसंबंधिकोत्साः कांतामुखस
२४ हैवा अनुकारी सदृशाः चंद्रः मेघैरंतरितः तिरोहितः अपि मिन्नक्रमे॰ त्वद्गमनसदृशगमना ये राजहंसास्तेपि गताः मा
नसंसरः इति शेषः अपिना उक्तानामन्येषां खंजरीटादीनां च समुच्चयः अत्र कोतीत्यादिधर्मोपादानेन पूर्वस्माद्वि
शेषः वैधर्म्ये प्रयुक्तोपमेयाधिक्यकव्यतिरेकाद् द्वेसस्साधर्म्यप्रयुक्तः प्रतीपांतरमाह अन्योति॰ अन्यस्य वर्ण्य
दुपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन न तु सत्वेन वर्णनाय स्य मुखादेरनादरः तिरस्कारः च॰ अपि तत्प्रतीपमित्यर्थः
तदेवाह॰ त्वेनप्रसिद्धं तत्॰ अस्तुतल्पेति॰ गुणानया॰ तद्वैशिष्ट्यान॰ पराहेतुत्वेनासहने अन्वेति अन्यत्र चंद्रादौ॰
त्वसादृश्यमिति स्वनिरूपितसादृश्यसंभावनाभाववत इत्यर्थः किंचित्॰ प्रसिद्धोपमानरूपं॰ तावता॰ तत्प्रद
र्शनेन तस्य मुखादेः द्वितीयत्वे हेतुं सूचयन्नाह॰ पूर्वेति॰ उक्तप्रतीपादित्यर्थः॰ विच्छित्तिविशेषेति॰ चमत्कारो राम॰
त्कर्षेत्यर्थः गर्वपरिहारस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेन उपमेयत्तापा अपि पूर्वमप्रस्योपमानतिरस्काराधिक्यादितः २४

अत एवाप्राप्तिप्राप्त्यर्थकत्वात्सशब्दोपादानमिति भावः तथा चानारब्धफलवत्तस्यात्मन एतत्स्वरूपं एवमग्रेपि वैलक्ष्
ण्यस्सूचयन्नुदाहरणांतरमाह· यथा वेति· असंभाव्यं संभावनायोग्यं· अपरिमितौ मितियावत्· असंवाद्यमि
ति पाठेप्येवं· हे भद्रे शोभनेन लिनानि संति· ननु नलिनेनत्रापीदृशानि· ननु यथा कथंचित्· तत्रापि सदृशं
न तु सदृशमि· तत्रापि दिदिशिदिशि· न तु दिशि· नन्विति हेतौ· पूर्वत्र कोसेति विशेषणोपादानमिह तु नेति भेदः·
तृतीयं प्रतीपमाह· वर्ण्यमिति· वर्ण्यं रूपमुपेत्यादिप्राग्वत्· अन्यस्य अवर्ण्यस्योपमानस्य तिरस्कारोपि· तथा प्र
तीपमित्यर्थः· क्रोधं दर्पः कूरत्व हेतुक गर्वविशेषः संति· न तु स्थीत वत् एकत्वं एतेन तिरस्कारातिशयप्रतीतिः
सूचितेति ध्येयं· कारिकार्थं विशदयति अमुत्कृष्टगुणतयेति तस्माद्धेतोरित्यर्थः क्वचिदुपमेयेति किंचिदुदाहार्थं
निष्ठोपमेयतानिरूपितोपमानत्वसंभावनाभावस्तत् इत्यर्थः वर्ण्यमुपेति उपमानरूपमित्यर्थः तावता· तत्सदि
कल्पनेन· तस्य अवर्ण्यस्य· तृतीयभेदस्यैवोदाहरणमाह पूर्वप्रतीपेति हेतौ तृतीया· एतावतैव चमत्कारजनकत्व

मितिभावः पूर्ववद्दुश्चरणांतरमाह यथावेति। अजितेन्द्रियाणां मध्ये अहमेव गुरुः श्रेष्ठ इति हे तातेति सानुकंपे हा
त्साहलत्अस्फुटदुःखहेतौ मात्सर्यं पृथाः नन्विति हेतौ। वचनानि संति नतु वचनं। तत्रापि दुर्जनानां। नतु सज्ज
नानां तत्रापि तेषां न तु तस्य। तत्रापि भूपः। न तु त्वयारणे। त्रीणि तत्राप्यस्मिन्भुवने। न तु लोकांतरे एतेन प्रास
स्सिकत्वं तत्रापि प्रवाहरूपाणि। ननु यथाकथंचित् एतेन तिरस्कारातिशयप्रतीतिरिति सूचितं पूर्ववत्त्रभेदो
बोधः चतुर्थं प्रतीपमाह वर्ण्येपनेति निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्योपमाननिरूपिताया अवर्ण्योपमेयस्योपमा
तस्या अनिष्पत्तिवचः तद्दर्शनं च अपितत्प्रतीपं सुधेति किलेतिवार्तायां निश्चये चेत्त्वन्मुखाभं वृजमि
तिपावार्ता निश्चयो वा मुधा हृद्या अपवादो निंदेत्यर्थः अत्यंतासंभावितत्वेन निंदनीयनिंदाऽप्रतीतेर्वै
यर्थ्यं अपवादस्तु निंदापामात्रा विश्रंभयोरपीति विश्वः एतेन किलेतिवार्तायां त्वन्मुखाभं वृजमितिवार्ता
निष्प्रयोजनोऽपवादः अलीकार्थकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वमिति व्याख्यानं निरस्तं पुनरुक्तत्वाच्च काचि

काव्याचष्टे अवरोर्पइति उक्तप्रायं। चतुर्थमेदत्वेबीजमाह· पूर्वमप्इति· उक्तत्रिभइसर्थः· उत्कर्षेति उपमान
तिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः· ननु कथं तावतोपमितिस्य निष्पत्तिरंत आहोदाहरणेति· सुधापवादे·
ति उक्तार्थमेतत्पूर्ववत् उदाहरणांतरमाह यथावेति सुधीरं वचनीयं निंद्यं· पामरैः शाकांकः तववक्रेणोपमीय
तेइति· अत एव शशांकः सत्वांछनः इदंतु तथा न· तत्रापि सुधि· ननु लोकांतरे· तत्र सुखासंनिधेर्विशेषादर्श
नात्विंदाविषयत्वाग्रहादप्रत्यक्षत्वेन संदेहाद्दुःखदत्वाच्च· अत एव संनिधावपि विशेषाग्रहणात्पामरैरिति·
अत्रवाचनीयापमदपदाभ्यामुपमितिस्य निष्पत्तिः प्रकाश्यते· पंचमंप्रतीपमाह प्रतीपमिति· उपमानस्य कस्मै प्रयो
जनीयेति किमर्थं अनर्थकमिति यावत् तस्य भावः कैमर्थ्यं व्यर्थत्वमपि पंचमं प्रतीपं मन्वते आलंकारिका इत्य
र्थः· उदाहरणमाह दृष्टमिति· आह्लादकारित्वादिनोपमानचंद्रादेः सप्रयोजनत्वात् वर्थं कैमर्थ्यमतस्तस्य
तिपादयन्व्याचष्टे उपेति· उपमाने प्रयोजनं प्रयोजकं यस्यास्तादृशीयार्थः कार्यरूपात्तद्धत्वेन तन्निर्वाह

कु० टी०
२६
26

कर्तृत्वेनेत्यर्थः उपमानप्रयोजनकेति पाठे पि बहुव्रीहिर्बोध्यः पक्षे उपमानस्य प्रयोजनरूपापाद्यत्वादि यस्येत्यर्थः पूर्ववत् उपमा
नकैमर्थ्यमिति · पूर्वोक्तहेतोरासत्त्यादिविशेषादेरन्यतः संभवादिति भावः ननु स्योपमानाक्षेपरूपत्वात् वामनोक्ता
क्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात् कथं प्रतीपत्वमत आह उपेति · उपमानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः तथा च मिते स्कारप्रयोजक
त्वरूपप्रतिकूलत्वस्य सत्त्वेन तत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्तदंतर्भाव एवोचित इति भावः उदाहरणांतरमाह तद्दी
जस्य इति धानात्तस्य नलस्य ओजस्यः प्रतापस्य तपरात्म श्वास्थितो मत्स्याइमौ स्वर्पो चंद्रौ वृथा तत्कार्यस्य ताभ्यां मे
वोपपत्तेर्निरर्थकाविति चिंत्ये यद्वा रकुरुते तद्दामो नोर्वि धोध्व परिधिकैतवान्मिषात् कुंडलनां आनर्थक्यसूचिकां
वेष्टनां करोतीत्यर्थः केचित् इति प्रभृतयः प्रमां प्रतीपेति प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदत्रयमेव गृह्यते न तत्प्रभेदद्व
यमपि · तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेन तदंतर्भावस्यासंभवात् · केचिदित्यनेनारुचिः सूचिता · तद्बीजं राम०
तु आद्यभेदत्रयस्यापि तदंतर्गतिर्न युक्ता · चमत्कारप्रतिसाधकस्य सम्माधन्य नो प्रयोजकत्वात् · नलि वंधन २६

उपमानतिरस्कारस्यविहितत्रतज्जनकत्वेनविवक्षितोनतुउक्तिरिति सहृदयैकगम्यं· एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपिनत
स्यतज्जनकत्वेन विवक्षाऽपितु द्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदोपपादकतयेतितयोरपिनततदन्तर्गतिर्युक्ता· अन्यथा
व्यतिरिक्तालंकारस्याप्युपमान्तर्गतिः स्यात्· तत्र साधर्म्यसमानाधिकरणं वैधर्म्यमेव तज्जनकं नतु साधर्म्यमिति चे
न्न तुल्यं प्रकृतेपीति सुधीभिराकलनीयं· अन्येवामनादयः· अत्राहुर्चिवीजंतुप्राङ्गिवेदितं·।। ।।इत्युपाध्यायो
पनामकसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतायांकुवलयानंदव्याख्यायामलंकारसुधाख्यायांप्रतीपप्रकरणंसमाप्तम् ।।
रूपकंलक्षयति· विषयीति· रूप्यतेन्यथाक्रियतेतयाच्छाद्यते धर्मो अनेनेति रूपं।ततरूपमस्यास्तीति रूप।तस्यभावस्ताद्रू
प्यं वेन्दुकार्पकामिलादि· एवंचविषयिणः उपमानस्य अभेदताद्रूप्याभ्यां यत्विषयस्योपमेयस्यरंजनमिवरंजनं स्वो
परक्तबुद्धिविषयीकरणंतत्रूपकमित्यन्वयार्थो· तस्यभेदमाह· त्रिधेति· नदिस्य सकाकाक्षिन्यायेनात्रापि संबं
धः· आधिक्यादिकेतु उपमानस्याभाविकस्यवस्यानोउपमेयताद्रात्म्यावस्थायांवोध्यं।अनुभयमाधिक्यादिरहि

कुण्डी तमभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रं· तत्र विषयोस्सक्रमेणोदाहरति· अयं हीति· अयं प्रकृतः वर्ण्यमानो राजा एव मय्ये पियेन हि
२७ तुना· पुरः नगर्याः त्रिपुरासुरस्य· एवं चतद्धा वृत्वा स एवायमिति भावः· द्वितीयमाहायमिति· तातीयीकं तृतीयमेव ता
तीयीकमिति तदीकक् स्वार्थ इति वार्तिकात्सः विलोचनं विनेति संबंधः· तृतीयमाह· शंभुरिति· अत्रायमित्यस्यानु
षंगः अन्यथातिरापोत्यापत्तेः· अथ· राजभावावस्थायां· समदृष्टितो एकरूपलोचनतां समसंख्यलोचनतां चत्
तभेदरूपकस्योदाहरणात्रयमुक्त्वा द्वितीयस्य तदुदाहरणाद्यमुदाहरति अस्या इति· अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिणि
लाक्षणिकं· किमिंदुनेति न सिद्धं चंद्रद्वैद्रविवक्षणात्· अतश्चंद्रतारूप्यरूपकमिदं· एवं च वक्त्रमिव चंद्रकार्य
कारीति बोधः उपमानतावच्छेदकावच्छिन्नेनाभेदान्वये अभेदरूपकं प्रकृते तु तत्कार्यकारित्वावच्छेदकावच्छि
न्नेनेति तात्पर्यं· सादृश्यप्रकारकबोधाभावाच्चोपमानोताद्रूप्यरूपकस्य भेदः· चंद्रकार्यकारित्वस्याप्यभेदवुद्धावे राम
पएव· मुखे चंद्रकार्यसजातीयजनकत्वस्य सत्वोपितद्भावादिति दिक्· एतेनात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुका २७

र्यंकारिणि मुखाभेदमानान्मुखरूपकं न तु चंद्रताद्रूप्यरूपकमिति निरस्तं · ननु मुखचंद्र इत्यादौ विशेषणसमासे मु
खाभिन्नश्चंद्र इत्यर्थे मुखरूपकापत्तिः चंद्ररूपकानापत्तिरिति चेत् अत्र केचित् · अनुयोगित्वमुखो ऽभेदः संसर्गः ए
वं च मुखनिष्ठाभेदप्रतियोगी चंद्र इति बोधः · इति परे तु तुल्यवित्तिवेद्यतया चंद्राभेदस्यापि मुखे प्रतीतेरार्थं चंद्ररूप
कं · साहृत्तु व्यस्त एव · ताद्रूप्यभेदस्य समासशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगित्वयांगीकारेपि पुंडरीकस्यातात्पर्यविषयत्वान्न तमाह
य मुखरूपकव्यवहार इत्याहुः · अपरे तु विषयिनिष्ठाभेदप्रतीत्या यत्र विषयस्य रंजनमित्येव लक्षणार्थः · एवं च मु
खप्रतियोगिकाभेदवांश्चंद्र इत्येवं बोधेपि न क्षतिः वस्तुतस्तंत्रेण चंद्रनिष्ठाभेदश्चंद्रप्रतियोगिकाभेदश्च रूपकं · अत
एव तद्रूपकमभेदोपमुपमानोपमेययोरित्येवं प्रकारो उक्तमित्याहुः · द्वितीयमाह साध्वीति · सुधासमुद्राद्दुसत्रा
प्रसिद्धा लक्ष्मीः इयं तु न तथेति व्यतिरेकोक्तिः तृतीयमाह अयमिति · चंद्रात् प्रसिद्धात् · मुखचंद्र इति पूर्ववत् · अ
भिधीयते अकलंकत्वेनाधिको भवतीत्यर्थः · लक्षणश्लोकं व्याचष्टे · विधेति · विषयिणो रूपेणेति यावत् · अत

कु० टी० एवन्तच्चेतसा हेतुनेत्यौ नरूत्वंकुंकुमादिना पटादिरंजने प्रयुक्तं रंजनं चारूपस्य हृदयवृत्तौ बीजमाह अन्वेतीति रूपं रक्तादिकं अभे
२८ दत्ताद्रूप्येच तथाचात्र हृतप्रकृते अन्यदीयधर्मेणान्यस्य तद्धर्मवत्त्वसंपादनाद्गौणो रंजनशब्दस्य प्रयोग इति भावः तत्
28 च्चेति रंजनं चेत्यर्थः प्रसिद्धिरिति कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेनत्वबोधात्मकमित्यर्थः रूपपदस्याभेदताद्रू
प्योभयसाधारणत्वादिति भावः फलितार्थमाह तत्रस्थेति तावता प्रथमतः तत्फलितमाह एवमिति उक्तोदाहर
णानां भेदमाह अयमिति। सार्धश्लोकेन इष्टतामित्यंतेन ननु भेदप्रदर्शकवाक्ये आधिक्याद्विक्रमेणोक्तत्वादु
दाहरणानामतथात्वदसंबद्धतापत्तिरत आह आधिक्येति उद्देशानुक्रमेणेति निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः ए
तदेवप्रकटयति येनेत्यादिना विशेषणेनेति हेतौ तृतीयासुरगधृतत्व इदंच विशेषणहेतोरित्यर्थः रूप अनुरंजने इदंच
अन्वेतितत्वेन तस्यच गतत्वेन रूपके अन्वयः। पूर्वीव स्यादिति। स्वाभाविकमेव स्यादिति अर्थः अवर्णनाच्चेति हेतु राम०
तया अनुभयाभेदे अन्वेतीदं च पर्यवसाने पूर्वत्र विशिष्टे उभयोरपि हेतुत्वेनान्वयान्नचकारासंगतिरिति बोध्यं आ २८

धेयुत्करी सोतिभावः· एवमग्रेपि· ननु न्यूनत्ववर्णने भेदापकर्षयोप्रतीतेः कथं चमत्कारित्वमत आह न्यूनत्वेति विशेष
निषेधस्य शेषाप्यनुत्थानफलकतया निषिद्धातिरिक्ताखिलगुणशालित्वप्रतीतौ एकदेशेति न्यायेनाभेदनिश्चयसं
पादकत्वादित्यर्थः· विभावनात् प्रदर्शनात्· एवं उक्तं प्रकारेण· उत्तरेष्वुत्तरोक्तेषु· उन्नेयाः बोध्याः· अनेनैवेति· सुक्र
मक्रमेणैवेत्यर्थः· तरणिना· उच्यतेऽनेनेति शेषः· चन्द्रेति· राजानं प्रति कस्यचित्कवेरुक्तिः· हे राजन्· सिकतामये चन्द्रसोत्का
वत्श्वेतेतरे बहुव्रीहिणाश्लेषपरत्वेन व्याख्यानं न स्वारस्यमावहतीत्युपेक्षितं· अत्र चन्द्रेत्युष्टार्थे शारदपूर्णचन्द्रला
मार्थं वा· कयोश्चित् अनिर्वचनीययोरतिप्रसिद्धयोर्वा सिद्धतरुणयोरतिचिरकालं वा द्यूतं· वाहरूपं द्यूतं· अ
भूत्· कीदृशं तदित्यत आह एकद्विति· सिद्धयुवा· कैटभदैत्यविशेषं प्रथमं निहतवानिति· वर्तमानसामीप्ये लट्· अन्यः
कंसमाग्र निहतवानिति· सः कंसकैटभयोर्निहन्तात्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वं को हतवानिति तत्त्वं कथयेत्यन्वयपार्थौ· वाक्यो
ग्यत्वबोधनाय पूनोरिति· मुग्धादावेव भगवन्निति सामन्त्रणे किं स्याद्भगवान्नित्यपपाठः· राज्ञो देवतांशत्वेन युक्तो वा

पूर्वोदाहरणेपुरदाहकत्वेरूपसाधर्म्यमुपात्तमिहतुजगदाह्लादकत्वादिकंनेतिभेदः· अविभावनादप्रदर्शनात्पूर्ववत्
शाद्वपर्यवसानान्वयाभावान्नचकारासंदर्भः· वेधेति· द्वेधा· कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधाद्वये· भ्रमे· वलवद्
निष्टाननुवंधिसुखसाधनत्वभ्रमे· सर्वेषामपिभ्रमाणांतज्जन्यत्वेपिप्राधान्यविवक्षयेत्यमुक्तिः· पूर्वोदाहरणेत्वमुख
दर्शनगम्यमिहतुनासक्तिरूपमुपात्तमितिभेदः· विशेषणेनेतिहेतौतृतीया· विरक्तस्य· उभयानासक्तस्य· दिव्येति·
देवसंवंधिशरीरराहित्येत्यर्थः· त्वयीति· राज्ञानेप्रतिकवेरुक्तिः· वेपनेहेतुमाहत्वेमेइति· मेतुश्चमंथश्चेतिद्वंद्वः· मं
थनंमंथः· अतः· अस्मात्कारणात्· हेतुमेवविकल्पयतिद्वीपेति· अपिनाप्यमतद्वीपेगुणनास्तीतिसूच्यते· अ
घ· राजभावावस्थायां· इति· इस्मननेमेतोमेंथ्यवस्यचेतिपाठः· अमृतमंथ्येतिपाठेसुरोद्देश्यभूतअमृतफलकत
त्वात्तेकमंथनस्यचसंपादयित्रेत्यर्थः· पयाम्बुतेतदर्थेतस्यसंगतिः· सप्तैवचतुर्थीसमासः· पूरुषोत्तमेनरामेणाहस्से रा॰म॰
नचेत्यर्थः· वर्णनीयेतिराज्ञइतिभावः· तथापीत्यस्योत्कर्षेविभावनादिसत्वान्वयः· पूर्ववत्· स्वाभाविकरामावस्थायां १६

रावणरूपजेतव्यमिवेत्यर्थः पूर्वत्रोदाहरणे विश्वरक्षकत्वं साधर्म्यमुपात्तमिह तु नेति भेदः किंपश्येति प्रियां प्रति प्रि
योक्तिः तव वक्त्रेंदुः पद्मस्य रुचिं कांतिं न हंति इति का कथा अहं सेव-नयनयोरानंदं किं न विधत्ते अपितु तथैव आ
लोकनमालोकः प्रकाशः स्वतस्मात्रेण सएव मकरः केतनं चिह्नमस्येति तस्य कामस्य समुद्रस्य च हृद्धिं किं न कुरुते
अपितु तथैवेति सर्वत्र पर्यवसानात् तव वक्त्रेंदौ वक्त्रभिन्ने चंद्रकार्यकारित्वमस्तीति अयं प्रसक्षः अपरः प्रसिद्ध
चंद्रः उज्जृंभते उदितो भवतीति तदुदयनं वृथेति प्रतीति पर्यवसाने न हि प्रयोजनमिति न्यायेन तस्यान्यतः संभव
नतस्यासंगतेः ननु तत्प्रयोजनाभावेपि अप्रकृतरूपतत्स्वत्वात् सार्थकस्य तत्तदुदयस्य तत् आह दर्पोद्गितिः अप्रते
न दर्पो अभिमानस्तद्धेतुः स्यात् चेत् अनुचितमेतत् यतः इह वक्त्रेंदौ विबाधिते तद्दर्पस्तेस्य वेत्यनुचितपदार्था
हरिणयोजना कार्यकारित्वेति अनेनाभेदव्याहतिः अत्र यद्यत्र व्यंतदुक्तं प्राक् पूर्वत्र किमिदं तु नेति पुनरुपा
दानमात्रं भेदविवक्षाज्ञापकं इह तु परस्यापि स्याप्युपादानमिति विशेषः अचतुरिति वा सस्तायफणो व्यासः ननु ह

कु०टी०
३०
30

रावपरइति विशेषणान्तरेसिएवतादृप्यरूपकंस्यात्‌अन्यांशेत्वभेदरूपकमेवेस्यत आह अत्रेति· त्रिषपीति·
एकत्रानेकारोपरूपायां रूपकमालायामवैरूप्यायतास्यर्थग्राहकस्यैकत्रस्थितस्यापिसाधारण्यमेवोचि(
तमितिभावः· अयमेवचसाध्वीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः· क्वचित्तुब्रह्माराावपरइतिपाठः· तत्रपक्षेए
कत्रोपात्तस्यापिसर्वत्रान्वयात्साधारण्यमित्यर्थः· न्यूनरूपकस्यपूर्वमुक्तंचमत्कारित्वंदृढसंमत्याद्रढय
तिइदमितिपरहेति· सदृतिशेषः· हानाविति· कथितायामितिशेषः· साम्यदार्ढ्यं· इतरस्यकलत्वगुणवत्त्वप्रती
त्यापकदेशेतिमायेनाभेदनिष्ठापायादेकत्वं· चतुर्वेदनत्वाधिकगुणव्यतिरेकस्यप्रमाणांतरसिद्धस्यपुन
र्वचनेशेषगुणाभावपर्यवसंख्यार्थेपर्यवस्यतीतिभावः· एवंचन्यूनत्ववर्णनमपिचमत्कारकारीतेव्यतमेव·
मतमित्यनेनारुचिःसूचिता· तद्बीजंतुरूपकप्रविष्टत्वेनैवचमत्कारोपपत्तौनालंकारांतरत्वंतस्ययुक्तं· सा ए.म०
मग्रीकालिककार्योभावस्यतुअलंकारांतरासंभिन्नस्यतदुपमायांयुक्तमिति· त्रिपेति जडेतिसुविज ३०

त्समयसाधारणंचंद्रस्यबोधनं॰ग्लपितैः नष्टैः प्राणैः निमित्तभूतैः रमयंतीमनः स्मपिनिमज्जत्तनिलीयतामि
तिमन्यसे किमिति सोपहासमकाकुः अतएवजडे स्तुतिरपि ते नैवंमामंस्थाइति फलति॰ तत्रहेतुमाह ।
किलनिश्चितंमेविबुधः पंडितः कामः जरद्रथिकांसः प्राणनिर्गमनकालिकमनःप्रवेशः अर्थी यस्मात्स्मृ
ति॰ नलमुखेंदुपरं॰ मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन नलमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति॰ पूर्वत्र दोषभ्रूनत्वमयुक्तं शा
स्त्रमाधिक्यंइहतुगम्यंगुणविशेषमयुक्तंतदिदंनिविशेषः नियोगेनेति॰ प्राणनिर्गमनेतत्रथे॰ प्रवेशास्मृतेः तत्प्रति
पादकस्मृतेः सावयवत्वादि॰ क्ष्मादिनासमस्तवस्तुविषयत्वादीनांपरिग्रहः तथाहि॰ सावयवं॰ निरवयवं॰ परंप
रितंचेतित्रिविधंरूपकंप्रत्येकंक्रमेणद्विविधं॰ समस्तवस्तुविषयं॰ एकदेशविवर्तिच॰ केवलं॰ मालाच श्लि
ष्टवाचकं॰ अश्लिष्टवाचकंचेति॰ श्लिष्टाश्लिष्टयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामंतंचतुर्विधमित्यष्टौभेदाः॰ तत्र
मेणोदाहरणानि॰ ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रतीतारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालि

कीयं-दीपात्‌दीपं भ्रमतिर्धत्ती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य छलेन॥१॥ अत्र पात्रत्रये
ज्योत्स्नारिपुभस्मत्वादिकं सर्वमारोप्यमाणं शाद्रं॥ यस्यारण्यांतःपुरैकरेकुर्वीणस्य मेऽत्ना प्रतापाश्चस संमुख
पि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेन॥२॥ मेऽत्ना प्रतायानायिकात्वे रिपुसेनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीय
त इत्येकदेशे विशेषणात्तेनाहैकदेशविवर्ति॰ कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीकांतोदंतं श्रुत्वा
मपि पुनः प्रश्नयंति यत्‌ अनिद्रं यच्चांतः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेतुं हरि मनसिजः प्रेमल
तिकां॥३॥ अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोप इति निरंगं॰ सौदर्यस्मतरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कां
तेः कार्मणकर्मनर्मरहसामुल्लासनावासभूः॰ विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पं
चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया॥४॥ अत्र मालारूपं निरंगं॰ अलौकिकमहालोकप्रकाशितज
गत्त्रयः स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान्॰ अत्र वंशो अन्वयः वेणुरिति श्लिष्टवाचकं केवलं परंप

रितरूपकं · विद्यमानमहंसवैरिकमलासंकोचरीशद्युतेदुर्गमिर्गराणीलस्लोहितसमितस्वीकारवैश्वानरः
सवत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्रागल्भावभीमप्रभोस्मात्राजंवरवीरवत्सरज्ञातं वैरिंचमुखैः क्रियाः अत्रैतद्देवमा
लारूपे निरवधिवनिराश्रयं चयस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपंचं · पथ्यमदहमवाप्स्क्रमेम्हीतिजेयगितवा
ईशालोकवल्लिकंदः · अत्राह्विष्टवाचकं केवलं परं परितं भालानंजयकुंजरस्यहृषद्दामेतु विपद्दामिधेः ध्वी
हिः करवालचंडमहसोलीलोपधानं श्रियः संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मंदरो राजन्राजति वीरवै
रिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ अत्रैतद्देवमालारूपं विस्तरभयान्नेह तन्यते ॥ ॥इति रूपकप्रकरणं॥ ॥
परिणामं लक्षयति · परिणाम इति · विषयी ॥ उपमाने · क्रियार्थैः क्रियाकार्ये । तन्निमित्तं यदि विषयात्मना वि
षयस्वरूपेण · परिणमति इत्यक्षरार्थः · विषयतादात्म्याध्यवसायविषयतारूपाविषयात्मना परिणतिः विषयि
निष्ठप्रकृतकार्यैतन्निमित्तं यदि विषयात्मना विषयस्वरूपेण परिपयोगितावच्छेदिका यत्र स परिणाम इत्यर्थः

कु॰टी॰ एवंच विषयाभेदस्यैव विषयिणो विवक्षणात् इह चंद्रालोके तु परिणामो न योर्यस्मिन्न भेदः पर्यवस्यति कांते
३१ नश्यशरदृसिमोनमेवोन्नमिति स्वारसिक एवबोधो न तु रूपकस्यानुयोगित्वमुखदृतिनतो भेदः तसंस्कृतौ स्तु
तेः अत्रैव शाहृमवधानाद्विलंबितामेदप्रतीतिप्रतिशास्त्रागमे लक्षणश्लोकं फलितार्थतया व्याचष्टे यत्रेति
आरोप्यमाणइति अन्यथा सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः परिणामासंभवश्चेति भावः क्रियार्थेत्यस्य व्याख्यानं
किं विशिष्टादि स्वतः स्वात्मना तस्योपमानस्य प्रकृतेति वर्णनीयेपमेयेत्यर्थः उदाहरणत्वमेवोपपादयति
अत्रहीत्यादिना अब्जस्य आरोप्यमाणविषयिणइत्यर्थः मयूरेति विशेषणसमासेनाप्युत्तरपदार्थप्रा
धान्यसिद्धेश्चिंत्यमिदमिति केचित् वस्तुतस्तु चंद्रमुखोऽनहगिरित्यादिप्रयोगवारणायैतेषां मयूरव्यं
सकादिषु पाठ आवश्यकः अन्यथा विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तथा प्रयोगोपि दुर्वार एव स्यात् त राम॰
थाच मुखकमलं समगे वाक्यबोध्यं न स्यात्मनेति तथा चात्र प्रकृतकार्योपयोगिता प्रकृतकार्यात्मनेव रसोपयोगि ३१

तात्तु स्वात्मनैवेति ध्येयं· असमासेप्युदाहरति· यथा वाल्मीकौ इति मुरारिनाटकस्य मेतत्· आत्मना तृतीयः सीताल
क्ष्मणसहितः· असौ प्रक्रान्तो रामः रामुं मौलिमालारूपां गंगां तीर्त्वा तस्मै विनोकाय गुहनाम्ने निषादपतये· लक्ष्म
णस्य मैत्रीरूपस्नेहेन सह विद्यमानं· तेनैव स्नेहवान् वीक्ष्य प्रतियोगिकत्वलक्ष्मणनिष्ठं वा आन्तरं तरणवेतनं। उप
कृतवान् उपकारत्वेन दत्तवान् आर्थो· अनन्तरं व्याम्रेन तिर्यक् प्रसारितभुजद्वयांतराले न मातुं योग्यौ तावत् परिणाहौ
स्तनौ यासां तथाभूताभिर्व्याधस्त्रीभिः कौतुकेनोदंचंति विकसंति अक्षीणि यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा
क्षेणात्· अत एव क्षणं आन्वीयमानो नुगम्यमानः पर्वतं चित्रकूटं प्रतिप्रस्थितवान् इत्यर्थः· त्वरितमथ्यातिरिमि
तिक्वचित्पाठः पश्येति हे तौ तत्त्वीया स्वात्मना· आन्तरत्वेन· ननु वैपरीत्यं कुतोनेत्यत आत्म[illegible]इति· पूर्वं समासोदाह
रणमिदं त्वसमासोदाहरणमिति क्वचित्पाठः सचयुक्त एवेति ध्येयं॥ ॥इति परिणामः॥ ॥उल्लेखं लक्ष
यति· बहुभिरिति· एकस्य बहुभिर्बहुधोल्लेखनात् उल्लेख उच्यते इत्यन्वयः· उल्लेखं नकृत्रेखः ज्ञानविषयीकार

कु॰टी॰
३३
33

रां· हेतौ पंचमी· तथा चानेकव्यक्तिभिर्नानाधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणरूपबहुधोत्क्षेत्रत्वेन हेतोरुत्क्षेत्रत्व इति व्य
वहितपते तत्र तस्य प्रयोजकत्वात् इत्यर्थः· उदाहरति स्त्रीभिरिति· स्वर्ड्डुः स्वः संबंधी तरुः कल्पवृक्ष इति यावत्· कालो·
पमः सः प्रकृतो राजा· श्लोकं व्याचष्टे यत्रेति· नानाविधेति· सौंदर्यदातृत्वक्रूरत्वादिरूपेत्यर्थः· तत्तद्धर्मेति रूप्य॰
र्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः· इदं च स्वरूपकथनं· ननु ह्याभ्यां ग्रहीतृभ्यां हेतुद्वयवर्णनात्प्रकारद्वयेनोत्क्षेत्रत्वेऽव्याप्तिरत आह
अनेकैरित्यादि· तथा च लक्षणे उभयत्र बहुपदमनेकपरमिति भावः· तथा च ग्रहीतृविषयाद्यन्यतमानेकत्वप्रयु
क्तमेकस्योत्क्षेत्रत्वमानानेकप्रकारत्वमुत्क्षेत्रत्व इति लक्षणं बोध्यं· मालारूपकवारणाय द्यं विशेषणं· न च स्म मा
णो ह्युत्क्षेत्रत्वसाधारणपाद्यमन्यतमत्वप्रवेशः· विद्याविक्रमेत्याद्यावतिव्याप्तिवारणाय नानेकप्रकारत्वमिति केचित्· त
न्न ह्याजीत्याद्यावतिव्याप्तिवारणाय तदित्यपरे· सिंजानैरित्यादौ भ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थं एकस्ये॰
ति· अनेकधोत्क्षेत्रत्वेन इति· नानाधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणे इत्यर्थः· यथाहीमिति· स्त्रीभिः कामत्वोत्क्षेत्र॰

राम॰
३३

रवेति· अनेकधोत्त्रेरवेनेइतिनानाधर्मेतासां रुचिरनुरागः प्रयोजकः अर्थिभिः कल्पतरुर्लोकोत्त्रेरवेतेषांलिप्साप्रयो
जिका· शात्रुभिर्भयमतोत्त्रेरवेनेषोभयं प्रयोजकमित्येवं यथायोग्यमित्यर्थः ननुकेनामरुच्यादयइत्यतआहरुचि
रिति· उदाहरणेलक्ष्मणंघटयति अत्रेति· प्रत्यर्थिभिः शात्रुभिः इत्यर्थः उदाहरणांतरमाहयथावेतिकुसुमधरप्र
वेशावशेनेन· कुसुमहृद्वासिभिर्गजरात्रेतितिहृष्टइत्यन्वयः एवमग्रेपि मकोतुकंसोत्कंठमितिदर्शीनक्रियाविशेषणंस
वेत्रतस्यसंबंधः श्लोकंव्याचष्टे अत्रेति· तथा· माहात्म्याह्यग्रहणात्· अतिशयितेत्यर्थः आदिपुर्विनिसमस्तं· त
द्वमयेति· संसारजन्मभयाभावेच्छुभिः· तया· अतिशयितेत्यर्थः वैदग्ध्येनेति· तद्विलासनिपुणत्वेत्यर्थः पथाव
स्थितेति· प्राकृदृष्टावस्थितेत्यर्थः पूर्वइति· उदाहृतोत्त्रेरवइत्यर्थः आरोपस्वरूपं यद्रूपकंतत्संकीर्णइत्य
र्थः गृहाणपूर्वमितिपाठः उत्त्रेरवइत्यनुषंगः उदाहृतइतिशेषस्तत्कल्पे उत्त्रेरवांतरमाह· एकेनेति· व्याच
ष्टेग्रहीति· एकेनेत्यस्यार्थः कचित्पूर्वमितिपाठः उत्त्रेरवइत्यनुषंगः उदाहृतइतिशेषस्तत्कल्पेउत्त्रेरवांत

रमाह॰ एकेनेति॰ व्याचष्टे महीति॰ एकेनेत्यस्यार्थः॰ गृहीतभेदाभावेपीति विषयेति॰ इदं चाश्रयसंबंधिनीत्युपल
क्षणे॰ तथा च पर्यायक्रमे विषये पञ्चमीषसप्तमीषष्ठीर्निर्दिष्टा विषयाश्रयसंबंधिन इति बोध्यं भेदादित्यनेनतरमेकस
तिशेष॰ बहुधोल्लेखनादस्माद्युल्लेखइति॰ क्वचित् बहुधोल्लेखेप्यस्माद्युल्लेखाल्लेकाद्इति पाठः॰ गुह्यारित्यस्यविव
रणं महानिति गुह्येहतिवाच्यव रिति विश्वकोशात॰ क्वचित्तु महान्यदुरितिपाठः तत्र गुह्यरित्यस्य समुदितः पर्य
वसितोर्थः पद्देश्यः॰ एकंकीति विषये॰ अर्जुनोधवल इतिवत्पार्थइत्यस्य धनुर्विषये भीष्मो भीषणाइतिवत् गांगे
यइत्यस्येमपिबोध्यमिदं चेत्यादीत्याहिनासंगृहीतं॰ भीष्मस्तु भीषणे रुद्रे गांगेयेच निशाचरइति विश्वः॰ क्रोडीक
रणात् संग्रहात्॰ अंकत्रयमिति॰ कुचविषये स्थूलं मध्यभाग विषये कृशं वलग्नो मध्यस्त्वग्नयो रिति विश्वः॰ च
क्षुर्विषये आयतं॰ अधरोष्ठे आरक्तं॰ एवंभूतं चितकरुणं शालिशिवस्य भागं तत्तेनाध्यवसितेपार्वतीस्वरूप राम॰
चितेप्रकटीभवत्वितिसंबंधः चितेइत्युभयत्र देहलीदीपतिन्यायेन संबंध्य॰ तेएवं तद्धारास्वापमेस्याद्दावधिकरणा ३४

नकत्वप्रयुक्तः यमः प्रतिमहीपानामित्यादौ संबधिभेदप्रयुक्तश्चोत्त्वेसोऽप्युक्तोमत्रविस्तरतः ॥ ॥ स्मृतेस्मरः ॥ ॥
सादृश्यप्राधान्यसाम्यात्स्मरणादीनलंकाराणामेकयोगत्वायुगपल्लक्षयति स्मारितेति संदेहे प्रमिति ज्ञानात्मके सं
व्यवहार्यत्वेन निमित्तम्भूतेरित्यर्थः तेषां पूर्वोक्तस्मृत्यादिज्ञानानामेकस्मिन्हृ संज्ञेति यावत् सः तदेकः सविष
ते यस्मिन्स्वाख्यतया तत्तदेकं मतम् येषांच प्रसमयः तद्रूतन्स्अलंकृतिस्त्रयं चेविग्रहः स्मरणादिरूपज्ञानसं
ज्ञासंज्ञितमित्यर्थः बोध्यमितिशेषः तत्र सदृशादर्शनादुद्बुद्धसंस्कारद्वारा यत्स्मरणं तत्स्मृतिनामालं
कारः न तु स्मरणमात्रे वैचित्र्याभावात् सदृशादर्शनादित्युक्ते अदृष्टोद्बुद्धजन्मांतरीणसंस्कारजन्यस्मृतौ चिं
तायुद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृतौ तावद्विभ्रद्विमांस्मृतमस्तवभुजस्यादिमूधारणसंवेधज्ञानजन्यस्मृतौ चनातिव्या
प्तिः सादृश्यमूलस्मृतेरेव हि चमत्कारितया अलंकारत्वम् एतेन स्मरणमीत्यनुभवसाक्षिकोजातिविशेषः स्मृ
तित्वं तदेवालंकारलक्षणमितिपरास्तं उक्तस्थले तिव्याप्त्यापत्तेः सघटद्रसादिस्मृतेस्सादृश्यमूलकत्वेन

कु०टी० चमत्कारित्वेऽलस्यत्वं मम स्यात्तस्यत्वं एवं च अप्राकरणिकतुल्यप्राकरणिकस्य दर्शने सति प्राकरणिकार्थे दर्शना

३५ दुद्बुद्धसंस्कारजन्याप्राकरणिकस्मृतिजन्यमप्राकरणिकतादात्म्येन निश्चयस्य कं ह्वानं भ्रांतिनामालंकारः नि

35 श्चयत्वनिवेशात्कांतेनवमुखं पद्मं चंद्रो वेति न निर्णय इति संदेहे नातिव्याप्तिः सत्यं तेनानुभूयमानारोपस्यवि

ताद्दिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च निरासः अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलितसामान्यतद्गुणावारणं भ्रां

तिश्च कविप्रतिभानिर्मितैव तेन रंगे रजतबुद्धेर्नालंकारत्वं रूपकादौ तो च नातिव्याप्तिः मर्मप्रहारक्षतचित

विक्षेपविरहाद्दिकतेनमादृग्जन्यभ्रांतेश्च नालंकारत्वं सादृश्यप्रयोजकत्वाभावात् एतेन विशेष्याद्दतिप्र

कारकज्ञानत्वं भ्रांतित्वमित्यपास्तं एवमुपमानोपमेययोरतिशयार्थं कविप्रतिभया प्रादुर्भूत प्रकृतस्य सम्भे

नसादृश्यज्ञानप्रयोज्यं यत्संदेहज्ञानं स संदेहनामा अलंकारः अत एव तोगतासाक्षगतानज्ञाने गेहेऽगः रा०म०

तामेहश्यं यतावेस्मत्र न संदेहालंकारः सादृश्यमूलकत्वाभावात् अस्यापमप्रत्योत्कर्षकत्वेपि वर्णनीया ३५

लर्षकत्वाभावाच्च·असद्विषयेपिकस्यचित्प्रेमसंभवात्·संदेहेसनेनस्मृतिभ्रांतिमरासः·सच्चसमकोटिकए
वमात्मकइत्युत्प्रेक्षानिरासः·कथीत्यादिनास्थायिगुर्वैस्याहिस्वारसिकव्यावृत्तिः·सादृश्यमूलकत्वाद्यभावेतुसंभ्रा
यमात्रमेवनालंकारइतिबोध्यं·एतेननिश्चयभिन्नत्वेसतिसंभावनाभिन्नज्ञानत्वपरिभाषिकसंदेहस्यमितिर
स्तं·अतएवसादृश्यान्निवध्यमानैरितिमूलग्रंथोपिस्वरसतस्संगच्छते·एतेनतच्चमत्काधित्वोपलक्षकंनतुत
स्मात्रस्यातेत्रेणप्रवेशः·सादृश्यमूलकानामपिस्मरणादीनांचमत्कारित्वेअलंकारतायाअनिवार्यत्वात्
चमत्कारैकजीवातुत्वात्तस्याः·अचमत्कारित्वेतुतेनैववारणमितिव्यर्थंसादृश्यहेतुकत्वविशेषणं·नचैतदे
वोपादीयतांनतुचमत्कारित्वविशेषणमितिवाच्यं·एवंहिहेतुसादृश्यमूलकस्यस्यादिष्वतिप्रसंगवारणा
र्थंतस्यावश्यकत्वादितिहितिनिरस्तं·उक्तसर्वयुक्तेरितिदिक्·गाहते·आकलयति·स्मरतीतिपावक·पंकजमिति·
अतएवप्रमत्तेतिविशेषणोक्तिः·सफला·सादृश्यादिति·त+रि+मूलकैरित्यर्थः·स्मृतिमानिति·विषयतयेत्य

कु० टी० र्थः स्मृतिमात्रमलंकारः एवं भ्रांतिमति ससंदेह इति संदेहेन सह विषयतर्पेतद्विशिष्ट इत्यर्थः अलंकारस्तु संदे
३६ देहमात्रे अत एव स्मृत्यादीत्यग्रिमोक्तिः संगच्छते प्रकारवैलक्षण्यप्रदर्शनाय उदाहरणांतराण्याह दिव्याना
३८ मिति जलक्रीडावर्णनावसरे माघस्य मिदं श्लोकिः श्रीकस्तुः अंभस्तः जलात्तः उत्तरंतीं निरोधंतीं श्रियमिव
कांचित् श्रीसदृशीं पुरस्तात् अग्रे उदधेः सागरमंथनस्मरत्नवारः अधीगर्थेति कर्मणः शेषत्वेन विवक्षा
योषष्ठी यत्तु तेन कर्मणि षष्ठीति तत्र व्याकरणानभिज्ञेन त्वेनाप्रयोजकत्वात् तं किंभूतां दिविभवानां देवाना
मपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्यां तथा स्फुरत्कमलरमणीयहस्तां यद्वा दिव्यानां दिविभवानामप्सरसामप्य
प्रकृतविस्मयामित्यन्वयः अप्सरः संनिधानेपि जनिताश्चर्यामित्यनेन सौंदर्यातिशयः अत एवात्र कस्य अने
न गम्यमानः आश्चर्यहेतुः समीपान्वयश्च संगच्छते तथा चैवंविधनायिकातुल्यलक्ष्मीस्मरणात् तत्संबंधि राम०
समुद्रमंथनस्मरणमिति भावः अत्र संकरोपि बोध्यः तदेव बीजं प्रकटयति एवं चेति पूर्वोदाहरणेस्त्यर्थः ३६

पलाशेति: वक्रत्वारक्तत्वसाम्यात्भ्रांतिः। अलिः भ्रमरः सोपि शुकतुंडस्यात्रोपस्थित विशेषणोभरतस्तु कोपि प्रकारवि
शेषमाहात्रेति निर्बंधनइति भ्रांतिप्रयुक्तइत्यर्थः विशेषेप्यन्वयः जीवनेति जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च कारणमुभ
साधनं वा नम्राः अधोमुखाः विनीताश्च गृहीतं सम्यग्जीवनमितिशेषः उन्नताः ऊर्ध्वमुखाः उद्धताश्च घटीयंत्रं एक
रज्जुसंबद्धघटमालारूपं रहट इति प्रसिद्धं प्रसिद्धेतिसु प्रांशुर्यं कजयोर्मुखसंबंधिनोः प्रसिद्धत्वात् इति भावः अ
प्रसिद्धेति घटीयंत्रसंबंधिनोर्ज्ञेयत्वनिष्ठयोः कोपोरप्रसिद्धेरितिभावः ४ एवंविधेलह्यपमाह एवंविधेति ४ ॥इत्युपाध्या
योपनामककसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतायां कुवलयानंदव्याख्यायामलंकारसुधाख्यायां भ्रांतिमदलंकरणं ॥अथापह्नु
तिं लक्षयति तत्रा किंचित्कर्मकापह्नुतिष्वेकं यत्तत्स्यादित्यलदर्शनं साप्रहतिरित्यपह्नुतिसामान्यलक्षणं निषेध
रूपापह्नवश्च क्वचिद्वाच्यः क्वचिद्व्यंग्यः एवमन्येद प्रतिपत्तिसमानाधिकरणः क्वचित् क्वचित् तद्व्यधिकरणः एवमने
दः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचित्तु स्वाभाविकः तत्प्रतिपत्ति क्वचित्तत्स्वजनयाः क्वचित्साम्यवसेति विवेकोंऽध्यः इदं च त वो
तदुदाहरणावसरे व्यक्तीभविष्यति अत एव केसेपुवलासोहि एवाहो। स्वयं न प्रपत्स्यागताः नेहेरिणोऽपि तततः प
णनवसंभावनाता नेहेएनसजंतीत्यपह्नुतिर्व्यज्यते इति कश्चित्प्रकाशकारेस्तु पैड्क्तं संगच्छते एवं च नापंसुधांशुः

कु॰टी॰ किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखमित्यादावपह्नुतिरेव। एतेन प्रकृतस्य निषिध्यमानत्वाभावेऽपि साम्यादपह्नुतिः प्रकृतमुपमेयमि
पृ॰ ७ मिति काव्यप्रकाशकारीयविरोधात्तन्न विषयविषयिभावस्याभ्युपगमस्य विषयस्य च्छन्नत्वादिहेतोरेव रूपकं रूपकमिति विमर्शिनी
37 ग्रन्थविरोधाच्च प्रकृतस्य निषेधेन परस्य स्थापनं कल्पनमिति चित्रमीमांसादिग्रन्थविरोधाच्चोदाहृतो भवत्येवेनापह्नुतिः किं
तु दृढारोपरूपं रूपकं। एवं चैवमपह्नुतेरपह्नुतित्वं किं स्यमित्यपास्तं नेदं मुखं चन्द्र इति प्रसिद्धापह्नुत्युदाहरणेऽपि मु
खत्वनिषेधस्य चन्द्रारोपदार्ढ्यसंपादकतायाः सर्वकुंशाकालिनानुभवसिद्धत्वेन चापह्नुतिमात्रस्योच्छेदापत्तेश्च। यदि तु नि
षेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वाद्दृढैकारान्तरत्वं तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं। एतेन न च चन्द्रे चन्द्रत्वानिषेधस्य
धं चन्द्रे मुखत्वारोपार्थत्वमिति वाच्यं। आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थतायाः अनुभवसिद्धत्वात्। अत एव दृढा
रोपरूपकमेवेदं नापह्नुतिरिति भाष्यसिद्धान्तस्तदनुसारेणैव च चित्रमीमांसायां प्रकृतस्य निषेधेन परस्य स्थापनं कल्प
नमित्यपह्नुतिलक्षणमुक्तं। इह त्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायं प्रभेद उपदर्शितः न माभान्न लक्षणमित्याशयेनापह्नु
तित्वेनोक्त इति निरस्तं। उक्तयुक्तेः। अत एव दण्डिनोक्तः अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनं। न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं
पत्रिणामिति। सरस्वतीकण्ठाभरणे तु स्यमेव भोजराजोक्तिरप्यत एव संगच्छते। अत एव प्रकारान्तरेण प्रकृतमुपमेयमित्य राम॰
३०

स्योपलक्षणतयैव व्याख्यानस्यावश्यकत्वान्नतकृत्यं थविरोधोपि । एतेनाभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगांगिभावान्यतरत्वा-
न्निषेधोपहृतिः स्यिपहृतिसामान्यलक्षणमिति निरस्तं तदुक्तं थविरोधात् । गौरवाच्च । अत एव तत्सदृशसामान्यनिरुक्ता-
न्यपिकाकस्यकतिर्वा हेतावितिन्यायापितानीति दिक् । एवं सामान्यलक्षणं मनसि निधाय पृथुद्वापहृत्यादिरूपान्नत-
द्देशान्नक्रमेणाह पृथुद्विति । अन्यस्येति । अतथ्यधर्मस्येत्यर्थः । धर्मिणीति । तथ्यधर्मेत्यर्थः । अयं प्रसिद्धो वर्णनीयश्चंद्रः ल-
क्षणं यावचैवर्णनीयवस्तुनि । चंद्रगतो आरोपेयस्यनेनान्वेति । तत्सदृशधर्मेति । चंद्रगतसदृशनिष्ठधर्मेत्यर्थः । तदीयेतिव-
र्णनीयनिष्ठ सर्पः कविमतीति । कविबुद्धिस्फुर्तिभाक्लिष्टोक्षिप्तेत्यर्थः । तथा चोपमेयासत्यत्वप्रतिपादनपूर्वकं पद्मपमा-
नतार्थनिश्चयविषयीकरणं सा पृथुद्वापहृतिरिति लक्षणमिति भावः । लक्ष्ये लक्षणं संगमयति । यथेति । विषमहो । स-
र्गेणा । पुंडरीकेति । पुंडरीकं सिताम्भोजमित्यमरः । सवं चूतश्यामे कुसरोरुहयदंविशेषपरमिति भावः । तदीयेति ति-
चंद्रीयेत्यर्थः । उक्तैवलक्षण्यापोदाहरणांतरमाह अंकमिति । अंके । कलंके । पेकंकदर्भे । अन्ये । सारंगं मृगं केचन
संजगदिरे । अत्राल नेयदंपिंसंसंवृद्धिरेश्निर्वापार्थः । कर्मेयमितिहारेवातह । मेउ । नक्षत्रं । नमे स्थयान्य
न्यमानैंदुनीलम लिखं उवतःस्थानं विलस्यर्थः इतीदृश्यमिते । मेउं तं व यंतु तत् धनेनचौर्यापीतं आतएव कुक्षि

३८ स्यंगा रध्यां तत्र महद्रसपक्षः । एवं तोउ कं वैलक्षण्यं प्रकटयन्ति । अत्रेति । ओल्ले स्वि केति उ स्रे क्षमा मात्राविषयाः कलं कस्य का
ः अपि नास्त्यां भाविकस्यापि । अर्थ । सिद्ध इति परमतस्योक्ती तेनेन स्यानेभिमतत्वस्य चनात् । मंप्या अंजनया निषेधवो
धनात् अर्थगम्य इत्यर्थः । अतएवार्थस्य शब्दोपात्तत्वाभावात् ॥ ॥ हेत्वपह्नुतिं लक्षयति । सएवेति । शुद्धापह्नवएवे
त्यर्थः । युक्तिरिति योज्यते साध्यमनेनेति युक्तिः हेतुः तन्निमित्तक इत्यर्थः । नेंदुरिति विरस्युक्तिः । यत इति शेषः । — दा
रुणः पततः रात्रौ विद्यमानः । अतो न स्यस्य । किं त्विति शेषः । ओर्वस्तु वडवानल इत्यमरः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति । ने
शत्वेति निशि विद्यमानत्वे सत्यर्थः । युक्तीति तन्न द्वयहेतुभ्यामित्यर्थः । चंद्रत्वेति । स्वाभाविको लौकिकयोरित्यर्थः । वैलक्षण्यमो
दाहरणांतरमाह । मंथानेति । मंथनरं डहययमंदराख्य पर्वतमहल भागस्थितपाषाणस्तसहसंघर्षण जन्माग्निस्फुलिंग
शिखाभिरित्यर्थः । छायाम्नमेः हरिणः म्रग्नाः इति एषा आतिपाभि रोलिः स्वर्यतमोर्लिः नामेव प्रकटयति । नेषामिति । हि य
त । नेषां छायाहनां तत्र इंद्रम ध्यभागे कथं चिह्नपिके नापि मकारेणाम सानि नेत्यर्थः । वेशाखमंपमंथानमंथनोमंथद्रकट
समारः । वैलक्षण्यं प्रकटयति । अत्रेति । इति हेतोरित्यर्थः । छायालाघ्रपह्नव इति । आरोपपूर्वक इत्यर्थः । आविष्कृतः प्रकटी
कृतः । तथा च तस्यार्थमिह लाक्षार्थापं वाक्यभेद श्चात्रे स्तु लक्ष्ये लक्षणे त्कामस्यापो विवक्षया सामान्यलक्षणस्यात्राप्या रा

३८

स्थिरिति न शंकनं । जयदेवस्तु हेतुस्यक्तावहन्य स्यान्यु क्तैकस्याव धारणं । नैं कुर्नोर्को यमौवी गिः सागरात्कु स्थितो हन्त अ
भिमानी विचारस्थे हृहितार्थ निषेधकृतं । इर्थदुर्थदिक पर्यंताभ्रुः स्पष्टपि दिकपं निर्मी तिलक्षणा विवेचनावसरहे त्वभिमा
नावाह । लक्षणलं चर्द्द साटिलस्वर्णं भ रिकाव्यस्याकुर्महर्षयः स्वर्णं पवित्रोर्णमालत्वमस्तीवमहीभुजइत्याह । भुवोरंतराल
स्थरोमविर्तिः पवित्रोर्णा (काव्यस्याकुर्महर्षयः स्वर्णं पवित्रोपर्णमालत्वमस्तीवमहीभुजइत्याहः भुवोरंतरालस्थरोमावर्तो)
(पवित्र)स्वचक्रवर्तिलक्षणं । पर्यस्तापह्नुतिमाह अन्यत्रेति । वर्णनीयमसुखाद्ये । तस्योपमानधर्मस्य आरोपार्थः पुनः तस्य
सः अपह्नुतेरपह्नुतेर्योगेनमिति माग्रुक्तं अयं प्रसिद्धत्वेद्दः आचष्टे क्वचिदिति अवर्णनीयोपमाने इत्यर्थकं निन्हवस्य
नेनान्वेति । तदैवेति । उपमानीयधर्मस्यार्थः अन्यत्र उपमेये यः तथा च धर्मिणो धर्मनिषेधपूर्वकं तद्धर्मस्यान्यत्रारोप
इति लक्षणं । निषेधस्य च नस्याधिकरणेप्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवः न वा स्वाधिकरणे स्वारोप इत्यर्थः सिद्धमेवारोपस्या
न्याधिकरणत्वमस्वत्रेत्युनेनोक्तं अतएव पर्यस्ता आरोपस्य अधिकरणे प्रह्नुतिरित्यर्थः पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते । तद
तिवंकृत्वेत्यर्थः । पूर्ववदुदाहरणांतरमाह हालेति । क्ष्वेडः विषं न किं तु लक्ष्मीर्विषं लोकाः परं केवलमत्रास्मिन् विषये वैप
रीत्यमभ्युपगच्छंति । तत्र हेतुमाह । निपीयेति पतइतिशेषः शिवः तं विषं निपीयसुखेन जागर्ति हरिः इमां रमां स्पृशन्

पह्नुतिवत् द्वैविध्यं२

कु०टी० सत्वनिहृत्यामुत्पत्तिः स्मरन्नपि विषादेः स्मरन्नपि मुह्यति किमुत तस्य सन्निध्यर्थः एवं च रमाया विषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः
३९ विषस्य तत्तापहृद्वेसुख जागरप्रयोजकत्वमिति बोध्यं अत्रातिशयोक्तिरपि हालाहलो विषमिति विश्वः पूर्वतो विशेषमाह
र्यस्यति पर्येति सा हेत्वपह्नुतिः ततश्चेति हेत्वपह्नुतिनन्तरमुक्तिरूपभेदादित्यर्थः पूर्वापह्नुतिवतः शुद्धपर्यस्तापह्नुतिः हेतुपर्य
39 स्तापह्नुतिरित्येवं द्विप्रकारत्वं भ्रान्तापह्नुतिमाह भ्रान्तेति अन्यस्य अपहृतस्य भ्रान्तिवारणे करणे तु भ्रान्तिवारके
तत्त्वाख्याने सतीत्यर्थः भ्रान्तेति भावे क्तः एवं च तत्त्वकथनपूर्वकं भ्रान्तिविषयनिषेधः साइति लक्षणं अत एव चेह लोके
भ्रान्तापह्नुतिरन्यशंकया तथ्यनिर्णयइत्युक्तं अन्येनान्यस्मिन्नाशंकामाने यत्र तथ्यो तथ्यानिर्णयस्तत्रेयमिति यररा
गमे कथिते नायिकयेति शेषः तस्य तापकरित्वरूपसमत्वं तां तस्य नेति प्रतिपन्नयी अग्नेः किंति इति शेषः पूर्ववत्तदुदाह
रणं तरमाह नागेति नागरकेइतिपाठ उचितः नवाप्येन गरलकु स्तनभावी लप्ययोरिति वुत्रोविधानात् भावीणा विषहा
र्यां अध्यामर्हति ताम्बूरस्पर्शे वा अत्तं प्रनिग्मामीणसपद्मः इह पुरोवर्तिप्रदेशे अन्यपर्षुन्मुः अधिकोच्चैः मुरलपछ्रा
गउच्चः कोयं महिषइति नहि नहीतिनाकारकस्योत्तरं आश्चर्यदिकृतिः महिषइत्यनुषज्यते अयं करीकलभः करिणो
वक इति कोशात्कलभइस्ते वसिद्धकरिपदस्य पुष्करिणी धार्यमिति केचित् अन्ये तु सकीचकेमहिते तिवत् विशेषणवा रा०म०

३९

चक्रपदस्यमभिप्रायविशेषमात्रपरत्वात्सार्थकविशेषणाः·परेतुनहीवंधर्मा नहस्त्यालीतिनहि वैधेवात्र करी हस्ती पुस्तुत
स्यतैराज्ञः·कुलभेदस्यपर्येनकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः·पुष्कदन्ति·कुविस्तुक्षमितिपाठः·पुष्कस्याद्योधीचादिः·पूर्वत्रसंदेहः ९
पञ्चांतिविषयज्वरत्वापह्नवः·प्रश्नेनसंदेहावगमात्ः·अत्रतुमहिषत्वनिश्चयपूर्वप्रभ्रांतिविषयस्यमहिषत्वस्येतितत्तो
भेदः·दृष्टंतुदाहरणद्वयंयतः·जटेति·विरहिणापुंसः·तथाचजातावेकवचनमितिभावः·दृष्टंजघन·किंतुअवेणीवे
णीसंघपातेनतथाकृतः·कचानीकलापः·तथागलेविषंनहि·किंतुइदंकस्तूरी·तथाशिरसिइदंचंद्ररेखानहि·किंतुपुष्पंइद
मितिपूर्वोत्तरान्वयौ·तथाइदमंगेभस्म·तिर्भस्मन·किंतुप्रियविरहोज्जृम्भमाणस्यतथाभूतः·पांडिमा·अत्रजैवोवह्नभावोहि
वैधिकरण्येजन्मापुत्तरपदइतिवामनः·पुरारातीकैनोधावः·क्वचित्तन्मांस्येतिपाठः·तत्रपक्षेतेनविषयसहंकस्मितेति
·भरदेनेउल्लेखितेस्यपक्षे·निषेधेति·तस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादिति भावः·भेनेदस्यस्वरसतःउपमावेधक्रेवाद्रसलेपित
उपगमेरूपकस्याप्युपमात्वंस्यादिति·यद्वाहेतिसंदृष्टिप्रीषः॥ केकापहृतिमाहः·केकेति·केकोक्तिः·कैतवदृष्टसल्ल
तेस्यपेः·लक्ष्यनिर्देशोयं अन्यस्य·अप्रकृतस्य·तथ्यनिह्नवे·नास्तिकनिषेधे·नूपुरः·मंजीरः·मंजीरेनूपुरेक्रिया
मिस्समरः·व्याचष्टे·कस्याश्चिदितिनायिकायाः·कांचित्·सखीमति·अन्येनतत्तीयेनउक्तेः·रहस्योक्तेः·तस्यतथ्यस्य·क

उ१

कु॰ टी॰ चितेप्येवं पाठः॰ तथा च उदासीनस्यान्यस्य जातशंकावारकत्वालिकवस्तुनिषेध इति लक्षणं॰ शंकात इति अन्यशंकाया

५० निवर्त्तनीयत्वे न हेतुत्वेन व्यपदेशः॰ संतापात्मत्वानीतिवत्॰ उदाहरणे घृष्य इति॰ यथेति॰ नर्ममित्रं सखी॰ क्रीडासखी॰ अनयोरु

५० दासीनां अत्र कांतपरायासत्वे बोले नर्मगुतास्पर्शकत्ववर्णनेन कांतस्वापकृहृतोमुख्यः॰ नपुराभेप्सतीतिस्तुतद्गमिति वा॥

र्थः॰ एवं ततउदाहरणं तरमाहसात्केति॰ न हनुकारिमुखध्वनिं अधरे दंष्ट्रलयति॰ व्रणितं करोति इत्यर्थे तत्करो

तीति णिचु॰ तनोतिविस्तारयति॰ छन्निल्करोतीति पाठः॰ इति वाक्यत्रयं नागरिकाभिप्रायेण श्लिष्टसखीप्रतिनायिकयोक्तंस्तुला

नागरिकः॰ किं भिलितइति शंकि॰ नवतीमन्यामप्रतिनरुकं कान्तिरतपेन हि स्यादिन्नो हेमतपवनपरत्ववर्णनेन तालिकस्य नागरि

कत्वस्यापह्नवः॰ सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नागरिकत्वपवने पि सत्वात्॰ तदाहरममिसादिः॰ उदाहरणेष्वपि सर्पः॰ जानातीत्येकं

वनं॰ अर्थयोजेति॰ विपक्षितविवक्षितासाधारणस्यार्थस्य विवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनपेत्यपद्मइति केचित्॰ अन्यकृतोक्तिकतया

विवक्षितस्यार्थस्याविवक्षितान्यकृतकतया कथनेनेत्यर्थ इति परे॰ पर्वोदाहरणे एकस्यान्ययायोजनमित्युक्तेनेकेषामितिमेदः

न्तरेति॰ अर्थे जे दे पि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः॰ पत्नेइति॰ क्रीडायामोकाविरहेष्वोपुष्पान्तरसत्विदुःस्वनर्थपः॰ कोपनः॰ सः इतिस्त्रमोउ

मतवचनं पक्षे अपस्त्रिलस्यअनुभाग्निसम्यक्॰ चितेप्येवं पाठः॰ सखैकोधयारायधयानिर्भर्त्सितः॰ सन्तत्वत्ववचनंतत्परमे राम॰

५०

वरधापरमेवकंपयन् इतीति किं पर्यायेद्रसादिरूपंतीहृं तत्र लक्ष्मीपक्षे हेममेकमनलेख्यनेत्रे निरंतरं स्मरामि मम भावः
अंतःकरणवृत्तिरूपपंक्षितामिमायमभवस्याः तुलकेशपाशे निरंतरं मोहं मा प्राप्तो निननुचितासंगो निवर्त्यतां तत्राह हे
महि किंकरोति आज्ञापय नतवृत्तेरनिर्वचनियेर्विभ्रमेर्यता क्रीतोस्मी सर्पः ए धापस्तेतुरघे इत्यर्थो तसंबोधनं प
भृद्रूपेलब्न्यपने महितेः प्रजितेरित्यर्पणोपं पूर्ववत् अत्र रमासंबोधकस्तन्नयनस्मृतिरूपो न कार्योऽपितु तत्संबो
धकः पद्मरूपलन्नेत्रस्मृतिरूप इत्यपह्नवस्तत्सरमेवृत्तमप्रसिद्धसिन्निस्त नेनप्रकाश्यते नचात्रार्थस्य रमासाधारण्य
त्वे किंतु पर्यायेद्रतिलिंगवचनभिन्नत्वसाद्रूपयोजनेनैवेति सर्वमिदमिति उदाहरणत्रयमिति सर्पः विषयांतरे तिविवक्षि
तविषयभिन्नयोजने सर्पः अवस्थाभेदेनेति जाग्रत्स्वप्नादिरूपावस्था न पाव जाग्रदवस्थाहृतांतः स्वप्नावस्थावि
षयतयोच्यते इत्यर्थः जारः स्वकामुकः सखी धिया सखीति भ्रमात्स्वकज्ञानेन कान्चिनायिके व तिरोषः इति सखी
स्वादिकं ततउक्तरहतां तव कपनोतरं प्रबुद्ध जागरणवतीपुनः सखीति संबोधनं अपत्ताप्लाप स्वज्ञानगोपनाय
चेति बोध्य अत्र नासो जाग्रदवस्थाहृतांतः किंतु स्वा[illegible]प्र इत्येवं तेमती निरिति अवस्थास्थाभेदेनयोजनमापह्नवः सखी
त्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते केतवापह्नुतिलक्षयति कैतवेति कैतवेनापह्नुतिरित्यर्थः लक्ष्यनिर्देशो यंन्याजोपेः पदैर्निह्नुतत्वे

कु. टी. केयं स्त्वन्वयः आदिना छलादिग्रहणं । एवं च तस्य द्वयस्याप्यकृतित्वं लक्ष्यणो बोध्यं ना राचाः बाणाः इकपातः कृपास
४१ ःअपकृत्रः प्रतीयते इति । अत्र सत्त्वस्य विषयप्रवाधाधीनत्वादितिभावः उदाहरणं नरमाहरिल्लेक्षितिर्ग्गो स्मवर्णनेम।
(५) ध्याहस्त इदमहोष्ट तयनतमाः वृक्षाः जलवार्त्तयापि क्षुत्पेणु विस्तृतजले नअरण्यम ध्यगागेषु जलं अर्पयंते । किंकुला।
मकोंडाम्यंतरोत्थितदावानलज्वालाकपटेन जिह्वां प्रसाप्य लअस्त्रीमकांडः स्कंधस्यान्मलाखाखावधिस्तरोरित्यमरः कवि
वि तक ध्ययापिवनोदरेद्धिं निपातः अयमेवपुनः अन्यथा ऽन्नामिहितवाच्यत्वदोषापत्तेः अत्र नेयं दवाग्निर्जिह्वाकिंतु जि
ह्वेनेति छलपदास्तनीयते । उदाहरणमोर्मेदः॥ ॥इत्यपह्नुतिप्रकरणं॥ ॥उत्प्रेक्षां लक्षयति । संभावनेति । संभावनाउ
त्प्रेक्षापदद्वाच्यास्यात् । अन्येसाच त्रिधेति शेषः ततश्च वस्तुहेतुफलरूपेण सा त्रिधेत्यर्थः स्वविधेयफलसंबंधेन संभा
वनाधर्मस्तेतेषां । न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैव वक्तुमुचितानतु विभाग इति वाच्यं हेतुत्वफलत्वाभ्यां निर्दि
ष्टत्वेन स्वरूपशब्दार्थत्वात् किंचिदेविनस्यानुपपंनं सिद्धत्वात् । त्रिविध जपदेवं तुउक्तेषूक्तेन्नीयते यत्र हेत्वादि निर्दिष्टत्वं विनेत्या
हः धानामपि त्र्येवं इदं विध्यमाह उक्तेत्यादि । अत्र आसामप्युत्प्रेक्षाणांमध्ये आद्यावस्तूत्प्रेक्षा उक्तानुक्तेत्यास्पदं धर्मिरूप
विषयो यस्याः सेत्यर्थः यथं सिद्धास्पदेद्वेत्यत्रापि । एवं सिद्धानांमुक्तानुक्तोत्प्रेक्षाणांक्रमेणोदाहरणम् रा म.
४२